

De filosofie van het schimmenrijk

Een politiek-filosofische analyse van het spanningsveld tussen pauperisme, civil society en democratie in de 19^e eeuw

Coen Brummer

3017141

Masterthesis Politiek en maatschappij in historisch perspectief 2011

Begeleiding: dr. mr. F.W. Lantink

Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht

‘In de linkervleugel, een kleinere kamer, vol met oude en kreupele mannen. Ze zitten op houten banken, allemaal dezelfde kant op gedraaid, tezamen geschoven als in een theater. Ze praten niet, ze bewegen niet, ze kijken nergens naar, ze lijken niet na te denken. Ze koesteren geen verwachtingen, geen angst, geen hoop in het leven. Ik vergis mij; ze wachten op het avondeten, dat over drie uur geserveerd wordt. Het is het enige plezier dat hen nog rest, erna kunnen ze alleen nog sterven.’

Alexis de Tocqueville over een bezoek aan een Brits armenhuis, 9 juli 1835.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
I. Het spanningsveld tussen armoede, civil society en democratie	10
II. Alexis de Tocqueville	29
III. John Stuart Mill	44
IV. Johan Rudolf Thorbecke	58
V. Pierre-Joseph Proudhon	71
VI. Onder liberalen; een vergelijking	87
VII. De verzorgingsstaat; een vergelijking	92
VII. Conclusie	100
Woord van dank	104
Literatuurlijst	104

Inleiding

In de Griekse mythologie is Hades de heerser van de onderwereld. Het is een schimmenrijk, voorbehouden aan de doden. Het aantal levenden dat het rijk bezocht en terugkeerde besloeg slechts een handvol zielen, die zelf goddelijke eigenschappen aangemeten kregen: Odysseus, Orpheus, Herakles. De inwoners van de onderwereld waren bleek en vermagerd, hun ogen stonden hol in de kassen. De bomen in Hades' onderwereld kleurden symbolisch zwart.

In *Koninkrijk vol sloppen; achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (2010) gebruikt architectuurhistoricus Auke van der Woud Hades en zijn schimmenrijk als metafoor voor de erbarmelijke omstandigheden waarin de armlastige inwoners van de Nederlandse steden moesten zien te overleven.¹ Het is een geschikte parallel. De bomen die in de negentiende eeuw in de steden groeiden zullen zwart hebben gezien van het roet, uitgespuwd door de fabrieken die sinds enkele decennia onder de vlag van de industriële revolutie waren gebouwd. Het povere voedsel en de slechte hygiëne zullen veel stedelingen het uiterlijk van de schimmen uit Hades' onderwereld hebben opgeleverd. Slechts weinigen van hen die zich in de sloppenbuurten met hun extreme armoede bevonden zullen erin geslaagd zijn, als Odysseus, Orpheus, en Herakles, het negentiende-eeuwse schimmenrijk definitief te verlaten om elders een welvarender toekomst op te bouwen.

Het beeld dat Van der Woud schetst van de Nederlandse misère vormt geen uitzondering in het vroegmoderne en moderne Europa.² Reeds in de vroegmoderne periode was het pauperisme een probleem van toenemende omvang. De industrialisering en urbanisatie in de periode 1750 – 1850 verergerden deze situatie. Hoewel het proces zich niet overal in een gelijkmatig tempo voltrok, Manchester, Liverpool en Gent industrialiseerden bijvoorbeeld relatief vroeg, leefde het probleem van het pauperisme in vrijwel alle Europese staten. Dit industrieel pauperisme was conceptueel een *modern* begrip. De situatie in de steden was schrijnender dan op het platteland. Het gebrek aan hygiëne en voldoende leefruimte zorgden voor een lagere levensverwachting.³ Historicus Michel Mollat verduidelijkt deze

¹ A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen; achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) p

² R. Dyson, 'Who were the poor of Oxford in the late eighteenth and early nineteenth centuries?', in: A. Gestrich, S. King (eds.), *Being poor in modern Europe; historical perspectives 1800 – 1940* (Bern 2006) p 43 – 68, p 43 – 44.

³ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen* (2010) p 86.

ontwikkeling door te wijzen op het feit dat armoede en verstedelijking elkaar wederzijds versterken.⁴ Wanneer armen uit rurale gebieden hun heil zochten in de stad verminderden zij wezenlijk hun kansen op een hoger welvaartsniveau. Deze veranderende situatie maakte een herdefiniëring van de armenzorg noodzakelijk. Ten tijde van het ancien regime bestond de armenzorg uit een ‘op de plaatselijke omstandigheden toegesneden constellatie van kerkelijke, particuliere en algemene armvoogdijen.’⁵ Maar was het reëel om te blijven vertrouwen op deze mix van filantropische, kerkelijke en lokale bijstand?⁶

Behalve op sociaaleconomisch gebied was de negentiende eeuw ook politiek gezien een turbulente periode. De negentiende eeuw zag de geboorte van de moderne staat.⁷ Was de staat in de vroegmoderne periode nog een middel om veiligheid en eigendomsrechten te garanderen te midden van burgerlijke en religieuze conflicten⁸, in de aanloop naar de negentiende eeuw ontwikkelde zij zich tot een ideaal van burgerlijke vertegenwoordiging en rechtszekerheid.⁹ De feodale standenmaatschappij maakte plaats voor de democratische rechtsstaat. Volgens dit ideaal, geïnspireerd door de werken van Rousseau, Fichte en Hegel, was individuele vrijheid slechts mogelijk *binnen* de structuur van de staat.¹⁰ Dankzij haar politieapparaat en gevangenis- en onderwijssysteem konden grondrechten als de vrijheid van het individu en de vrijheid van vereniging gegarandeerd worden.¹¹ Dit was de totstandkoming van het fenomeen dat we tegenwoordig aanduiden als ‘civil society’, ‘burgerlijke samenleving’, of ‘bürgerliche Gesellschaft’. Een vrije sfeer waarin de burger, in samenwerking met andere burgers, voor haar eigen belangen zorg kan dragen.

Een hiermee samenhangende tendens was de democratisering van het politieke bestel. Na de ondergang van het *ancien régime* ten tijde van de Franse Revolutie van 1789 stond in tal van

⁴ M. Mollat, ‘The poor in the middle ages: the experience of a research project’, in: T. Riis (ed.), *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) p 29 – 37, 36.

⁵ J. Spaans, ‘Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat’, in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1998) p 127-144, 127.

⁶ C. Wilson, ‘Poverty and philanthropy in early modern England’, in: T. Riis (ed.), *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) p 253 - 279, 253 - 254.

⁷ M. van Creveld, *The rise and decline of the state* (Cambridge 1999) p 191.

⁸ Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 189.

⁹ Ibidem, p 189, 205.

¹⁰ Ibidem, p 196.

¹¹ Ibidem, p 206.

debatten in Engeland, Frankrijk, Pruisen, en Duitsland de vraag centraal wie er deel mocht nemen aan het politieke besluitvormingsproces.¹² De burger won aan invloed, een tendens die door sommigen reikhalzend, maar door anderen met scepsis werd gezien.¹³ Dat de weg naar universeel kiesrecht reeds was ingeslagen wordt geïllustreerd door het feit dat de Nederlandse staatsman Johan Rudolf Thorbecke (1789 – 1872) in zijn lezing *Over het heedendaagsche staatsburgerschap* in 1844 de periode karakteriseerde als ‘de staatsburgerlijke eeuw’.¹⁴

Onderzoek

Tussen deze ontwikkelingen - pauperisme, burgerschap en democratie - bestaat een spanningsveld. Hoe was de slechte situatie waarin de armen verkeerden te rijmen met de toenemende vrijheid en verantwoordelijkheid die de burger ten deel viel door de verburgerlijking van de samenleving en de opkomst van democratische idealen? Bij wie lag de verantwoordelijkheid voor deze armen? Welke oplossingen zijn gerechtvaardigd om een dergelijk probleem aan te pakken? Uiteindelijk komen al deze vragen neer op de filosofische vraag wat voor samenleving men voor ogen heeft. Het gaat hier feitelijk om het liberale dilemma van de negentiende eeuw: hoe zijn individuele vrijheidsrechten te combineren met universele democratische principes en emancipatoire verantwoordelijkheden.¹⁵ In dit onderzoek wordt een politiek-filosofische analyse gemaakt van dit spanningsveld, aan de hand van contemporaine bronnen van politiek denkers uit de negentiende eeuw.

De posities van vier politiek denkers zullen worden belicht en vergeleken: Alexis de Tocqueville (1805 – 1859), John Stuart Mill (1806 – 1873), Johan Rudolf Thorbecke (1789 – 1872), en Pierre-Joseph Proudhon (1809 – 1865). De keuze voor specifiek deze vier auteurs is op verschillende manieren te rechtvaardigen. Interessant is dat alle vier de denkers in hun leven zowel theoretische als praktische activiteiten ontplooiden. Tocqueville, Mill, en Thorbecke schreven niet alleen over politieke ideeën, maar waren ook allen actief als politicus. Tocqueville was gedurende een korte periode minister van buitenlandse zaken voor

¹² A.S. Kahan, *Liberalism in nineteenth-century Europe; the political culture of limited suffrage* (Hampshire 2003) p 9.

¹³ Kahan, *Liberalism in nineteenth-century Europe* (2003) p 8 – 11.

¹⁴ J.R. Thorbecke, ‘Over het hedendaagsche staatsburgerschap’, in: K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke; een historisch-critische studie* (Leiden 1949) p 470 – 480, p 470.

¹⁵ Kahan, *Liberalism in nineteenth-century Europe* (2003) p 154.

de Franse Republiek.¹⁶ Mill bracht een aanzienlijk deel van zijn leven door in het Engelse parlement.¹⁷ Thorbecke was een gerespecteerd Minister van Binnenlandse Zaken en voorzitter van de Ministerraad in het Koninkrijk der Nederlanden.¹⁸ De Franse anarchist Proudhon vormt de antithese in de vergelijking. Met hem wordt het liberale paradigma doorbroken. Proudhon schreef uitvoerig over armoede en de rol van civil society, maar in tegenstelling tot de liberalen wijst Proudhon de staat als instituut principieel af. Zijn positie kan dus gezien worden als een autonome civil society *zonder staat*. Niet de overheid, maar vrije coalities van burgers zouden het fundament onder nieuwe structuren zijn.¹⁹ Daarnaast was ook Proudhon politiek en maatschappelijk actief: hij bracht een korte periode in het Franse Parlement door en probeerde een bank voor de arbeidersklasse op te zetten (*Banque du peuple*) waar rentevrij krediet verkregen kon worden.²⁰

Indeling

Hoofdstuk één bevat een algemene politiek-filosofische inleiding op het spanningsveld tussen pauperisme, burgerschap, en democratie in de negentiende eeuw. Allereerst wordt de politieke theorie rond de negentiende-eeuwse staat en samenleving beschreven. Hiermee wordt een theoretisch kader geboden dat als handvat kan dienen voor het verdere onderzoek. Hierna wordt aandacht besteed aan de opkomst van het pauperisme en de transitie van particuliere armenzorg naar een staatsgeoriënteerde aanpak. Het hoofdstuk eindigt met een analyse van het politiek-filosofische spanningsveld dat bestaat tussen deze fenomenen in het algemeen, en in het negentiende-eeuwse liberalisme in het bijzonder.

In hoofdstuk twee, drie, vier en vijf zullen de ideeën van Tocqueville, Mill, Thorbecke, en Proudhon aan bod komen. Allen worden geïntroduceerd aan de hand van een politieke biografie, waarna hun denkbeelden over pauperisme geanalyseerd worden aan de hand van drie punten: de wijze waarop de auteur pauperisme beschouwde als bedreiging voor de burgerlijke en democratische samenleving, waar de verantwoordelijkheden liggen om zorg te

¹⁶ A. de Tocqueville, *Herinneringen* (Den Bosch 2010) p 198.

¹⁷ J.S. Mill, *Autobiography and literary essays* (Toronto 1981) p 275.

¹⁸ C.H.E. de Wit, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen 1980) p 165.

¹⁹ P.J. Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement* (Parijs 1966) p 306.

²⁰ H. Cohen (ed.), *Proudhon's Solution of the Social Problem* (Vanguard 1927) p 92 – 93.

dragen voor de armen, en welke oplossingen de auteur voorstaat. Vervolgens wordt er een meer algemeen maatschappijbeeld uit de ideeën van de auteur afgeleid en wordt zijn positie binnen de liberale ideologie en tegenover het liberale dilemma van de negentiende eeuw bepaald.

In hoofdstuk zes worden de vier denkers vergeleken op basis van hun begrip van de civil society en hun positie binnen het liberalisme. In hoofdstuk zeven wordt opnieuw een vergelijking gemaakt, maar nu vanuit het perspectief van de moderne verzorgingsstaat. De conclusies van dit onderzoek worden gepresenteerd in hoofdstuk zeven.

Verantwoording

De verantwoording voor een dergelijk onderzoek is tweeledig. Allereerst wordt door middel van dit onderzoek een hiaat in de wetenschappelijke literatuur opgevuld. Er is relatief weinig materiaal voorhanden over de rol van armoede in de politieke filosofie.²¹ Dit is opvallend omdat armoede rechtstreeks te maken heeft met vraagstukken over redistributie van eigendom, en daarmee met rechtvaardigheid. En rechtvaardigheid is, zoals bekend, één van de meest belichte onderwerpen in de geschiedenis van de politieke filosofie.²² Een analyse en vergelijking van de posities van invloedrijke denkers uit de filosofische en politieke traditie over dit onderwerp is daarmee een toevoeging aan het bestaande materiaal.

Daarnaast heeft een dergelijk onderzoek maatschappelijke waarde. De Europese verzorgingsstaat, het ideaal waarin de overheid zorg draagt voor haar burgers, staat onder druk door toenemende vergrijzing, immigratie, en mondiale concurrentie. Bij nadere bestudering valt de overeenkomst op tussen de debatten over publieke bijstand in de negentiende en eenentwintigste eeuw. Met name Tocqueville en Mill wijzen op ‘perverse prikkels’ die een (proto-) verzorgingsstaat met zich mee kan brengen. De waarde van deze ideeën voor het hedendaagse debat begint recent duidelijk te worden. Een goed voorbeeld

²¹ Eén van de meest heldere werken is S.K. Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (Plymouth 2008)

²² Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 3.

hiervan is A.J. Kruiter's *Mild Despotisme; democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville* (2010).²³

Afbakening

Een onderzoek naar het denken over armoede en samenleving in de negentiende eeuw zou bibliotheken kunnen beslaan. Om dit probleem te vermijden komen in dit onderzoek zo weinig mogelijk concrete cijfers, tabellen, en casestudies van het pauperisme in individuele landen aan bod. Vanzelfsprekend wordt waar nodig context en achtergrondinformatie verschaft, bijvoorbeeld om het verhaal levendig en begrijpelijk te houden. De kern, echter, ligt in het analyseren van de intellectuele erfenis van de vier filosofen en de abstractie van het probleem in het algemeen. Dit onderzoek heeft niet als doel de zwarte bomen en holle ogen van Hades' onderwereld te beschrijven, maar de filosofie: de filosofie van het schimmenrijk.

²³ A.J. Kruiter, *Mild Despotisme; democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville* (Amsterdam 2010)

I. Het spanningsveld tussen pauperisme, civil society, en democratie

Daumier's *Le Soulèvement*²⁴

Honoré Daumier's *Le Soulèvement* uit 1860 toont een massa in een staat van onvrede. De grauwe kleren en ingevallen wangen laten zien dat het hier om een groep stedelingen uit de lagere klasse gaat. Het schilderij illustreert de ontvlambaarheid van deze onderklasse in de negentiende eeuw. De slechte leefomstandigheden zorgden voor een constante dreiging van opstand en deze gespannen verhouding in de samenleving vond haar uitwerking in de literatuur, de poëzie, en de kunst. In romans als *Oliver Twist* (1838) en *Hard Times* (1854) beschreef Charles Dickens het dagelijks leven van de armen dat zich afspeelde in de marges tussen sloppenwijk en fabriek. Victor Hugo maakte naam met de filosofisch roman *Les Misérables* (1862), waarin hij de misstanden van de Europese steden aankaartte.

Dit pauperisme was in het bijzonder problematisch omdat de Europese samenleving van de negentiende eeuw een sterke ontwikkeling had doorgemaakt richting een grotere vrijheid en verantwoordelijkheid voor de individuele burger. De belangrijkste factoren hierin waren de opkomst van de burgerlijke samenleving en de democratisering van het politieke bestel. In dit

²⁴ H. Daumier, *Le Soulèvement* (1860), online op :

http://www.artinthepicture.com/paintings/Honore_Daumier/The-Uprising/, laatst geraadpleegd 31 december 2010.

hoofdstuk wordt de aard van deze ontwikkelingen geanalyseerd om vervolgens te komen tot een profielschets van de negentiende-eeuwse samenleving. Deze profielschets wordt vervolgens gecontrasteerd met het pauperisme probleem.

De ontwikkeling van de civil society; een begripsgeschiedenis

Het denken over civil society vindt haar oorsprong in de klassieke tijd. De eerste conceptuele benadering van het begrip is de verwijzing van Aristoteles (384 – 322 v.Chr.) naar de mens als politiek wezen, een *Zoon Politikon*, die tezamen met andere burgers leefde in een *politike koinonia*, een politieke samenleving.²⁵ Een belangrijk verschil met het moderne concept is volgens de Britse politicologe Sunil Khilnani dat Aristoteles en de zijnen geen onderscheid maakten tussen het politieke en het civiele: ‘It allowed no distinction between ‘state’ and ‘society’ or between political and civil society: it simply meant a community, a collection of human beings united within a legitimate political order.’²⁶ Toch is Aristoteles’ beschrijving van de *politike koinonia* belangrijk omdat precies deze beschrijving haar weg vindt naar de politieke filosofie van het Europa van de Renaissance en Verlichting.²⁷ Tot aan Hegels *Rechtsphilosophie* in de vroege negentiende eeuw blijft de basis van het concept vrijwel identiek aan de beschrijving van Aristoteles.

Dat het klassieke concept van *politike koinonia* en de vroegmoderne civil society opvallende overeenkomsten hebben wordt duidelijk in de politieke theorie van John Locke (1632 – 1704). Het voornaamste werk waarin Locke zich uitspreekt over de kwestie is zijn *Second Treatise of Government* (1689).²⁸ De titel van het hoofdstuk dat voor ons van belang is toont de band met het klassieke denken van Aristoteles reeds aan: ‘Of political or Civil Society’ [mijn cursivering].²⁹ Net als de klassieke filosofen maakt Locke geen onderscheid tussen de politieke samenleving en de burgerlijke samenleving, maar ziet hij de samenleving als een

²⁵ J.L. Cohen, A. Arato, *Civil society and political theory* (Cambridge 1994) p 84.

²⁶ Khilnani, ‘The development of civil society’, p 17.

²⁷ Cohen, *Civil society and political theory* (1994) p 85.

²⁸ J. Locke, ‘Second treatise of government’ in: D. Wootton (ed.), *Modern political thought; readings from Machiavelli to Nietzsche* (Indianapolis 1996) p 311 – 386.

²⁹ Locke, ‘Second treatise of government’ p 334.

uniform geheel. Hij contrasteert het met de natuurstaat, zoals vaker gebeurt in de traditie van Angelsaksische en Franse contractdenkers.³⁰

Volgens Locke is ieder mens in vrijheid geboren ('Man being born [...] with a title to perfect freedom, and an uncontrolled enjoyment of all the rights and privileges of the law of nature'³¹) en in deze hoedanigheid heeft hij het recht om zijn leven, vrijheid en bezit te verdedigen.³² Maar, stelt Locke, een politieke samenleving kan enkel en alleen bestaan zolang mensen deze rechten overdragen aan een vertegenwoordigend lichaam dat zorg draagt voor onafhankelijke rechtspraak en orde.³³ Dit raakt de kern van wat Locke ziet als een 'political or civil society': 'Those who are united into one body, and have a common established law and judicature to appeal to, with authority to decide controversies between them, and punish offenders, are *in civil society* one with another: but those who have no such common appeal, I mean on earth, are still in the state of nature.'³⁴ Civil society, voor Locke, moet daarmee voornamelijk een helder antwoord bieden op de vraag 'Who will be judge?'³⁵

Naast de juridisch georiënteerde ideeën over civil society van Locke, was er in de werken van Schotse filosofen als David Hume (1711 – 1776), Adam Smith (1723 – 1790), en Adam Ferguson (1723 – 1816) veel aandacht voor economische en sociale patronen binnen de civil society.³⁶ Zij richten zich op een nieuwe tak van wetenschap die in de Verlichting was opgekomen: de politieke economie.³⁷ De invloed die deze stap had op hun maatschappijbeeld was, in de woorden van historica Fania Oz-Salzberger, groots: 'The polity envisioned by Hume and by Smith was no longer a body politic accommodating a prince and his subjects, but a community of individuals pursuing multiple private interests.'³⁸ Centraal stond hier de visie van Adam Smith, zoals verwoord in zijn *The Wealth of Nations* (1776), waarin hij stelt dat individuen die hun eigen belangen nastreven uiteindelijk het algemeen belang beter dienen

³⁰ Khilnani, 'The development of civil society', p 17.

³¹ Locke, 'Second treatise of government' p 337.

³² Ibidem, p 337.

³³ Ibidem, p 337.

³⁴ Ibidem, p 337.

³⁵ Khilnani, 'The development of civil society', p 18.

³⁶ F. Oz-Salzberger, 'Civil society in Scottish Enlightenment' in: S. Khilnani, S. Kaviraj (ed.), *Civil society: history and possibilities* (Cambridge 2001) p 58 – 83, 58.

³⁷ Oz-Salzberger, 'Civil society in Scottish Enlightenment', p 58.

³⁸ Ibidem, p 58.

dan wanneer zij zich het dienen van dit algemeen belang tot doel hadden gesteld.³⁹ Zij zagen het succes van de moderne, commerciële samenleving vooral als het onbedoelde, maar positieve effect van de som van ontelbare menselijke handelingen.⁴⁰ De breuk met het verleden is duidelijk: de civil society wordt losgekoppeld van de staat. Een civil society zou moeten bestaan uit private ondernemers, arbeiders en handelaars die vrij hun diensten verkopen onder het toezicht van een juridisch systeem en een politieke autoriteit die zorg draagt voor defensie en orde.^{41 42} De discussie over civil society ‘verschoof hiermee van de conceptuele wereld van de jurist naar die van de politiek econoom.’⁴³

Een kantelpunt in de begripsgeschiedenis wordt door politiek theoretici geplaatst bij G.W.F. Hegel (1770 – 1831)⁴⁴, die met name in zijn *Rechtsphilosophie*⁴⁵ (1821), de grondslag legt voor het moderne begrip van de civil society (‘bürgerliche Gesellschaft’ bij Hegel). In de *Rechtsphilosophie* is bürgerliche Gesellschaft niet langer de politieke tegenhanger van de natuurstaat, maar een op zichzelf staande sfeer tussen de familie en de staat.⁴⁶ Deze burgerlijke samenleving kan alleen bestaan dankzij de grondrechten en vrijheden die de moderne staat garandeert.^{47 48} Doordat de staat een product is van de universele wil van het volk en geïnspireerd wordt door de *Volksgeist* biedt zij door middel van de constitutie ruimte aan de burgerlijke samenleving, waarin juist de particuliere wil van het individu nagestreefd kan worden.^{49 50} Dit is de totstandkoming van vrijheidsrechten als de vrijheid van het individu en de vrijheid van vereniging.

³⁹ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (Pennsylvania 2005), p 364.

⁴⁰ Oz-Salzberger, ‘Civil society in Scottish Enlightenment’, p 59.

⁴¹ Khilnani, ‘The development of civil society’, p 20.

⁴² Oz-Salzberger, ‘Civil society in Scottish Enlightenment’, p 59.

⁴³ Ibidem, p 59.

⁴⁴ A. Black, ‘Concepts of civil society in pre-modern Europe’ in: S. Khilnani, S. Kaviraj (ed.), *Civil society: history and possibilities* (Cambridge 2001) p 33 – 38, 33.

⁴⁵ Ibidem

⁴⁶ D. Knowles, *Hegel and the philosophy of right* (London 2002) p 262.

⁴⁷ Crevelde, *The rise and decline of the state* (1999) p 196

⁴⁸ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Frankfurt 1970) p 406.

⁴⁹ H.P. Kainz, *Hegel’s Philosophy of Right, with Marx commentary: a handbook for students* (Den Haag 1974) p 44.

⁵⁰ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1970) p 406 – 408.

Deze vrije sfeer tussen familie en staat, het Hegeliaanse concept van bürgerliche Gesellschaft, is gebaseerd op twee principes. Allereerst gaat zijn theorie uit van een persoon die de bevrediging van zijn behoeften nastreeft. Het gaat hierbij volgens Hegel om zowel de noodzakelijke behoeften, zoals eten en onderdak, maar ook om de tamelijk willekeurige:

‘Die konkrete Person, welche sich als besondere Zweck ist, als ein Ganzes von Bedürfnissen und eine Vermischung von Naturnotwendigkeit und Willkür.’⁵¹

De zoektocht van deze ‘konkrete Person’ vormt het ‘eine Prinzip der bürgerlichen Gesellschaft’⁵², maar, stelt Hegel, de mens kan niet bestaan in een vacuüm. De samenleving is gevuld met vergelijkbare individuen, elk met hun eigen behoeften. Dit leidt de persoon daarom in een systeem van afhankelijkheid:

‘Die selbstsüchtige Zweck in seiner Verwirklichung, so durch die Allgemeinheit bedingt, begründet ein System allseitiger Abhängigkeit, dass die Subsistenz und das Wohl des Einzelnen und sein rechtliches Dasein in die Subsistenz, das Wohl und Recht aller verflochten, darauf gegründet und nur in diesem Zusammenhange wirklich und gesichert ist.’⁵³

Dit universalisme, of *Allgemeinheit*, is het tweede principe van de bürgerliche Gesellschaft. De concrete instituties die ontstaan in de bürgerliche Gesellschaft zijn gebaseerd op deze twee principes: de zoektocht van de ‘konkrete Person’, in wederzijdse afhankelijkheid met zijn medeburgers. De burgerlijke sfeer die op deze wijze tot stand is gekomen is volgens Hegel gevuld met drie los gedefinieerde instituties: *Das System der Bedürfnisse, die Rechtspflege*, en *die Polizei und Korporation*.⁵⁴ Hoewel de burgerlijke samenleving los zou moeten staan van de familie en de staat is deze scheiding niet strikt. Het rechtssysteem impliceert immers een wetgever en de politiemacht een geweldsmonopolie.⁵⁵

Het systeem van behoeften, *Das System der Bedürfnisse*, is te vergelijken met de Schotse theorie van de commerciële samenleving. Dit is niet geheel toevallig, omdat Hegel zich

⁵¹ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1970) p 339.

⁵² Ibidem, p 339.

⁵³ Ibidem, p 340.

⁵⁴ Ibidem, p 6.

⁵⁵ Knowles, *Hegel and the philosophy of right* (London 2002) p 296 – 297.

enthousiast toonde over de opkomst van de politieke economie als wetenschap.⁵⁶ Hegels beschrijving van het systeem van behoeften is dan ook vooral een pleidooi voor een moderne, kapitalistische economie. In Engeland bestond deze reeds in de vroege negentiende eeuw en Hegel meende dat dit ‘de verwezenlijking van de Rede in de private sfeer’⁵⁷ was. Zijn eigen Duitsland vond hij op dit gebied achtergesteld.⁵⁸ Hegel kan het belang van de economie niet los zien van het belang van *die Rechtspflege*, het rechtssysteem:

‘Gerechtigkeit ist ein Großes in der bürgerlichen Gesellschaft: gute Gesetze werden den Staat blühen lassen, und freies Eigentum ist eine Grundbedingung des Glanzes desselben.’⁵⁹

Het derde en laatste element van Hegels theorie zijn de politie en de coöperaties. Beide zijn begrippen die enige toelichting verdienen, omdat ze op onorthodoxe wijze gebruikt worden door Hegel. De politie waar Hegel over spreekt heeft namelijk een breder doel: het goed laten functioneren van het systeem van behoeften en het rechtssysteem op ‘infrastructureel niveau’.⁶⁰ Dit kan betekenen dat er activiteiten verricht moeten worden die we bij de hedendaagse politie aantreffen, maar ook kan het verder in het openbare en privéleven van de burger invloed uitoefenen.⁶¹ Hegel stelt zelf dat de grenzen hiervan onduidelijk zijn.⁶²

Het beeld dat rijst bij Hegels beschrijving van de corporaties is dat van de Middeleeuwse Gilden.⁶³ Corporaties zijn geen bedrijven, maar verenigingen voor burgers met hetzelfde beroep, met als doel elkaar bij te staan in zware tijden. Op sommige punten noemt Hegel de kerk een corporatie, en op andere momenten vallen ook lokale overheden hieronder.⁶⁴ Hegel hoopte met de corporaties een ethos van publieke dienstverlening te bewerkstelligen en het uiten van de algemene wil te bevorderen.⁶⁶

⁵⁶ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1970) p 346.

⁵⁷ Knowles, *Hegel and the philosophy of right* (London 2002) p 273.

⁵⁸ *Ibidem*, p 273.

⁵⁹ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1970) p 382.

⁶⁰ Knowles, *Hegel and the philosophy of right* (London 2002) p 285.

⁶¹ *Ibidem*, p 285.

⁶² Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1970) p 383 – 384.

⁶³ Knowles, *Hegel and the philosophy of right* (London 2002) p 293 – 294.

⁶⁴ *Ibidem*, p 293.

⁶⁵ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1970) p 428 – 431, 458.

⁶⁶ Knowles, *Hegel and the philosophy of right* (London 2002) p 296.

Hegel's opvatting van de moderne staat en de burgerlijke samenleving toont een samenlevingsideaal waarin we moderne concepten tegenkomen als de vrijheid van het individu en de vrijheid van vereniging. Samen met de opkomst van het democratisch kiesrecht vormen deze concepten de grondslag van een nieuw soort samenleving waarin de burger de potentie heeft een autonoom handelend persoon te worden. De ordening van de staat maakte individuele rechten mogelijk.

De democratische rechtsstaat

Gelijktijdig met de hierboven beschreven ontwikkeling van de burgerlijke samenleving voltrok zich de opkomst van het democratisch kiesrecht. In 1832 werd de Great Reform Act doorgevoerd in Engeland en Wales, een wetswijziging die een groter deel van de mannelijke bevolking stemrecht gaf.⁶⁷ In 1831 resulteerde een nationaal debat over de juli-monarchie in Frankrijk in een verruiming van het kiesrecht; twee vergelijkbare debatten in 1842 en 1847 bleven zonder resultaat.⁶⁸ In Nederland bracht Thorbecke's Grondwet van 1848 democratische hervormingen tot stand.⁶⁹ Zelfs in het Duitse maatschappelijk debat, dat in de vroege negentiende eeuw voornamelijk om nationale eenwording draaide, werd veel aandacht besteed aan de vraag wie er wel en wie er niet mochten stemmen.⁷⁰ Met het burgerschap van de moderne natiestaat kwamen dus democratische rechten en plichten mee, die idealiter voor elke burger gelijk waren. Dit was in wezen een tweezijdig proces.⁷¹ Niet alleen werd de zeggenschap van de burger op de staat groter door een toename in de omvang van zijn democratische rechten, ook werd de macht van de staat groter. Immers, haar daden waren nu democratisch gelegitimeerd: de vrije burgers hadden haar een volmacht gegeven.⁷²

Het idee van een door volkssoevereiniteit gelegitimeerde staat werd met ambivalentie ontvangen. Politicoloog Chris Pierson beschrijft de angst voor de '*popular sovereignty*' die

⁶⁷ Kahan, *Liberalism in nineteenth-century Europe* (2003) p 21.

⁶⁸ Ibidem, p 35, 45.

⁶⁹ J. Drentje, *Thorbecke; een filosoof in de politiek* (Oosterbeek 2004) p 394 – 403.

⁷⁰ Kahan, *Liberalism in nineteenth-century Europe* (2003) p 52.

⁷¹ Pierson, *The modern state* (London 1996) p 23.

⁷² Pierson, *The modern state* (1996) p 23.

vooral onder de aristocratisch liberalen en conservatieven leeft.⁷³ Zowel conservatieven als liberalen vreesden dat hun eigendomsrechten en individuele rechten gevaar liepen wanneer de massa het voor het zeggen kreeg.⁷⁴ Ter illustratie: de Britse utilitarist John Stuart Mill pleitte op diverse gelegenheden zowel voor als tegen volkssoevereiniteit.⁷⁵ Hij vreesde dat de samenleving eigenzinnigheid en energie in zou moeten leveren door de toenemende gelijktrekking van rechten.⁷⁶ De democratie was een potentiële ‘*thief of character*’.⁷⁷

Deze gevoelens van onbehagen waren dan ook de voornaamste reden dat er restricties bestonden op de toekenning van democratische rechten; de census. Deze census hield in dat er een voorbehoud werd gemaakt op de toekenning van het passief en actief kiesrecht op grond van inkomen, klasse of sekse. Deze restricties vonden over het algemeen plaats langs twee lijnen: de individuele en de representatieve.⁷⁸ Bij de eerste visie op de census werd er vooral gekeken naar de capaciteiten van het individu, gebaseerd op bijvoorbeeld onderwijs en eigendom. Was hij een onafhankelijk individu geworden dat zonder belemmeringen een politieke beslissing kon nemen? De tweede visie was gebaseerd op de emancipatie van groepen. Ook hier waren educatie en eigendom belangrijk, maar meer vanuit het perspectief van de klasse waar iemand toe behoorden en de belangen die deze klasse had.⁷⁹ Een nieuwe democratische wereld naderde, maar op een radicale groep na wenste niemand een te spoedige dageraad.

Staat en samenleving in de negentiende eeuw; een profielschets

De hierboven geschetste ontwikkelingen tonen aan dat de Europese staat in 1850 wezenlijk verschilde van de Europese staat uit de periode 1648 – 1789.⁸⁰ Het wegvallen van het *ancien régime* in de periode van de Franse Revolutie had ervoor gezorgd dat de absolutistische monarchie was vervangen door een wettige, deels democratisch gelegitimeerde regering met

⁷³ Pierson, *The modern state* (1996) p 13.

⁷⁴ Ibidem, p 13.

⁷⁵ Ibidem, p 13.

⁷⁶ J.W. Burrow, *The crisis of reason; European thought, 1848 – 1914* (Yale 2000) p 154.

⁷⁷ Burrow, *The crisis of reason* (2000) p 154.

⁷⁸ S.S. Holton, ‘Review: Liberalism in Nineteenth-Century Europe, The Militant Suffrage Movement’, *Victorian Studies* 49 (2006) Issue 1, p 147-149, 147.

⁷⁹ Holton, ‘Review: Liberalism in Nineteenth-Century Europe, The Militant Suffrage Movement’, p 147.

⁸⁰ Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 186 – 189.

zeggenschap over al haar onderdanen.⁸¹ Was de vroegmoderne staat nog een speelbal van vorsten om hun eigen belangen veilig te stellen, de moderne staat was een ideaal geworden.⁸² Deze nieuwe staat wist in toenemende mate door te dringen in het leven van de burger.⁸³ De belastingdruk steeg aanzienlijk en het percentage van de bevolking dat zich moest melden in oorlogstijd verdubbelde tussen 1700 en 1900.⁸⁴

Desalniettemin was er een ont koppeling ontstaan tussen de staat en de samenleving die kenmerkend was voor de moderne tijd. Historicus Reinhart Koselleck beschrijft in *Geschichtliche Grundbegriffe, historisches Lexikon zur politischen und sozialen Sprache in Deutschland* (1975) het onderscheid tussen de burgerlijke en de politieke sfeer.⁸⁵ Deze scheiding, die we in de begripsgeschiedenis van de civil society hebben gezien bij de Schotse politiek-economen en Hegel, is volgens Koselleck kenmerkend voor de moderne staat.⁸⁶ De scheiding tussen de politieke en civiele sfeer die Koselleck beschrijft ging gepaard met een ontwikkeling van het traditionele burgerschap naar het moderne burgerschap. Historicus Lothar Gall beschrijft deze transitie in *Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur der modernen Gesellschaft* (1993).⁸⁷ In de vroegmoderne periode was het burgerschap een stedelijk fenomeen, dat specifieke voorrechten in het stadsleven met zich meebracht. De stadsburgers organiseerden zich in economische, religieuze en politieke organisaties waarin ze zorg droegen voor hun leefomgeving.⁸⁸ Het traditionele burgerschap

⁸¹ Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 206.

⁸² Ibidem, p 191.

⁸³ Ibidem, p 191.

⁸⁴ Ibidem, p 189 – 191.

⁸⁵ R. Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe; historisches Lexikon zur politischen und sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1975) band 2, p 746 – 748.

⁸⁶ Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe* (1975) p 746. ‘Die Dichotomie von ‘politisch’ und ‘civil’ = ‘bürgerlich’, bringt sprachlich zum Ausdruck, was geschichtlich Folge der Entstehung des modernen Staates ist: die Konzentration der politischen Herrschaftsgewalten in der Hand des absolutistischen Herrschers und seiner Bürokratie. Die ursprünglich ‘bürgerlich’, d.h. selber politisch verfasste Gesellschaft, wird zur ‘zivilen’ Gesellschaft, der status civilis sive politicus zum ‘Civilstaat.’

⁸⁷ L. Gall (Hrsg.), *Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur der modernen Gesellschaft* (München 1993) beiheft 16.

⁸⁸ D. Hein, S. Kill e.a., ‘Zusammenfassung’ in: L. Gall (Hrsg.), *Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur der modernen Gesellschaft* (München 1993) beiheft 16, p 223 – 228, 223. ‘Bürger einer Stadt zu sein, das hieß auch, in eine Reihe von wirtschaftlichen, religiösen und politisch Korporationen und in ein umfassendes System der Daseinvorsorge integriert zu sein.’

verschafte dus rechten die golden in de context van de stad. De drager van deze rechten was niet het individu, maar de ‘Bürgerfamilien’ van de gegoede klasse.⁸⁹ In de late achttiende en vroege negentiende eeuw kwam de omslag naar een individueel staatsburgerschap, gebaseerd op het principe dat vrije burgers zich kunnen groeperen in een private sfeer, los van de staat:

‘Hier werde in bewußter Abgrenzung vom traditionellen Stadtbürgertum ein Bürgerideal forciert, das den geistig mündigen und gebildeten Mann als Träger einer zukünftigen bürgerlichen Gesellschaft sah und das auf das Prinzip des freien Zusammenschlusses von Individuen setzte.’⁹⁰

In deze ontwikkeling van het burgerschap zijn drie kenmerken te noteren. Allereerst transformeerde het ‘burgerschap’ van een corporatistisch concept dat uiting gaf aan de rechten en plichten van een stedelijke gemeenschap naar een staatsprincipe. Daarnaast was niet langer de familie of een bepaalde klasse de drager van het recht, maar het individu. Ten derde was het burgerschap niet langer per definitie voorbehouden aan een bepaalde groep, maar was het in potentie een universeel ideaal geworden. Overigens betekende dit niet dat het een vanzelfsprekendheid was geworden dat iedere inwoner van de staat ook automatisch het burgerschap kon verkrijgen. Er is reeds melding gemaakt van debatten over het censuskiesrecht en ook rondom de transitie van het burgerschap in het algemeen was de vraag wie in aanmerking zou moeten komen veelbesproken.⁹¹ Een kwestie die dit vraagstuk illustreert is het feit dat het stedelijke, corporatistische burgerschap enkel was voorbehouden aan mannelijke gezinshoofden, maar dat het moderne burgerschap ook was voorbehouden aan vrouwen.⁹²

Er zijn dus twee verschillende antwoorden mogelijk op de vraag *wat* de negentiende-eeuwse civil society, burgerlijke samenleving of bürgerliche Gesellschaft nu precies was. De eerste lezing legt de nadruk op de vrije sfeer tussen familie en staat waarin vrije individuen in samenwerking met elkaar hun particuliere behoeften nastreven. Om deze behoeften te vervullen zullen zij verenigingen en organisaties oprichten in deze sfeer. Een andere naam voor een dergelijke lezing van de civil society zou ‘maatschappelijk middenveld’ kunnen zijn;

⁸⁹ Hein, Kill, ‘Zusammenfassung’, p 223.

⁹⁰ Ibidem, p 224.

⁹¹ R. Koselleck, K. Schreiner, *Bürgerschaft; Rezeption und innovation der Begrifflichkeit vom Hohen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert* (Stuttgart 1994) teil IV, p 415.

⁹² Kahan, *Liberalism in nineteenth-century Europe* (2003) p 13.

het geheel van verenigingen en instituties die los van de staat functioneren op particulier initiatief. Een tweede lezing van de termen civil society, burgerlijke samenleving of bürgerliche Gesellschaft benadrukt het burgerschapsideaal zoals we dat in de beschrijving van Lothar Gall hebben gezien. Het ideaal van mondige burgers die als individu in plaats van als ‘Bürgerfamilien’ hun rechten en plichten vervullen. Hoewel beide lezingen van het concept inherent zijn aan één en dezelfde ontwikkeling is er in dit onderzoek voor gekozen voornamelijk de eerste lezing van de term centraal te stellen. Dit omdat de tweede lezing van de term nauw samenhangt met de opkomst van de democratie, waarin ook de individuele burger drager van rechten werd. De democratisering van het bestel is weliswaar een ontwikkeling die samenhangt met de veranderende burgerlijke samenleving, maar desalniettemin wordt zij als autonoom fenomeen beschreven in dit onderzoek. De burgerlijke samenleving is hiermee dus een civiele, apolitieke sfeer waarin burgers zelfstandig hun behoeften nastreven, terwijl de democratisering van het politieke bestel hen in toenemende mate individuele rechten en plichten toeschrijft.

Ook in de hedendaagse literatuur wordt in toenemende mate deze lezing gehanteerd. Vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw wordt de civil society veelal gedefinieerd als een ‘overkoepelende term voor de sfeer van de vrijwillige associaties naast de markt en de staat’⁹³, een definitie die geschikt is om toe te passen op negentiende-eeuwse situatie. Sociaalwetenschapper G. Buijs beschrijft dat het noodzakelijk is voor het bestaan van een civil society om publieke ruimte te verschaffen. Het garanderen van het bestaansrecht van vrije associaties kan geschieden door middel van een ‘helder juridisch kader dat onbeperkt rechtspersoonlijkheid verschaft aan vrije associaties.’⁹⁴ Deze juridische of constitutionele voorwaarde voor het bestaan van een civil society is terug te zien in de politieke theorie van Hegel, waar de toekenning van klassieke vrijheidsrechten het ontstaan van een vrije sfeer mogelijk maken.

Omdat dit onderzoek zich richt op het spanningsveld tussen pauperisme en de moderne staat is het belangrijk het nut van een rijke civil society te benadrukken. De maatschappelijke

⁹³ G. Buijs, P. Dekker, e.a., ‘Inleiding’, in: G. Buijs, P. Dekker, e.a., *Civil society; tussen oud en nieuw* (Amsterdam 2009) p 9 – 20, 10.

⁹⁴ G. Buijs, ‘De herontdekking van de vrije associaties’, in: G. Buijs, P. Dekker, e.a., *Civil society; tussen oud en nieuw* (Amsterdam 2009) p 21 - 43, 32.

functies van de civil society zijn aanvullingen op de moderne, individualistische democratie. De civil society is bij uitstek de plaats waar maatschappelijke verbanden in stand worden gehouden, normen en waarden overgedragen kunnen worden en waar maatschappelijke zelfregulatie plaats vindt.⁹⁵ Diverse auteurs benadrukken dat een democratie zonder civil society gedoemd is uiteen te vallen door de afnemende bereidheid van de burger zich in te zetten voor de publieke zaak.⁹⁶ Recentelijk heeft de Amerikaanse politicoloog Robert Putnam in *Bowling Alone; the collapse and revival of American community* (2000)⁹⁷ gewaarschuwd voor het ontstaan van een geatomiseerde samenleving doordat Amerikaanse jongeren in steeds mindere mate bereid zijn zich te organiseren om maatschappelijke doelen na te streven.⁹⁸ Hoewel Putnam bekritiseerd is om zijn pessimistische uitspraken en diverse auteurs hebben gewezen op de opkomst van moderne maatschappelijke initiatieven die Putnam niet heeft meegenomen in zijn analyse⁹⁹, wordt in deze studie het uitgangspunt onderschreven dat een rijke civil society van vitaal belang is voor het functioneren van de moderne samenleving, zoals zij zich sinds Hegel heeft ontwikkeld.

Pauperisme

Eén van de grootste sociale vraagstukken van de negentiende eeuw was de toenemende armoede van de arbeidersklasse: het pauperisme. Armoede heeft vanzelfsprekend altijd bestaan, maar in grote delen van Europa nam het probleem in omvang toe ten tijde van de industriële revolutie en de daarmee gepaard gaande urbanisatie.¹⁰⁰ De omstandigheden in de moderne steden waren vaak schrijnend en dat zorgde voor een herdefiniëring van de filosofische vraag wie er verantwoordelijk was voor de armen. Moest men vertrouwen op filantropen, op kerkelijke liefdadigheid of op de staat?

⁹⁵ Buijs, Dekker, e.a., 'Inleiding' (2009) p 12.

⁹⁶ A. Kinneking, 'Alexis de Tocqueville: Amerika als het land van vrije associaties' in: G. Buijs, P. Dekker, e.a., *Civil society; tussen oud en nieuw* (Amsterdam 2009) p 57 - 69, 59. Tevens wordt deze kanttekening geplaatst door Kruiter (2010) en Tocqueville (1835).

⁹⁷ R.D. Putnam, *Bowling Alone; the collapse and revival of American community* (New York 2000)

⁹⁸ Buijs, Dekker, e.a., 'Inleiding' (2009) p 13.

⁹⁹ Ibidem, p 13.

¹⁰⁰ F. Engels, *The conditions of the working class in England* (Middlesex 1987) p 50 – 63.

De omstandigheden in de moderne steden

Friedrich Engels beschrijft in *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (1845) hoe de opkomst van de industriële samenleving, de ontwikkeling van machines en de huisvesting in de onhygiënische steden de Engelse arbeidersklasse in diepe armoede storten.¹⁰¹ Hij beschrijft hoe hij tijdens zijn bezoek aan London ervaren heeft hoe ‘twintig tot dertig personen omkwamen van de honger in de meest verschrikkelijke omstandigheden.’¹⁰² Hij was getuige van de arrestatie van twee vrijwel verhongerde tieners die een kalfsbeen hadden gestolen uit een winkel.¹⁰³ Een vrouw, weduwe van een soldaat en moeder van negen kinderen, zou haar beddengoed hebben moeten verkopen om voedsel te kunnen betalen.¹⁰⁴ Hoewel Engels er politiek belang bij had de slechte omstandigheden te benadrukken, dringt de vergelijking met de verhalen van Charles Dickens zich op.

Door Engels verslag te ondersteunen met cijfers wordt de omvang van het probleem duidelijk. T. Lambert maakt in *A history of poverty* melding van het feit dat aan het einde van de negentiende eeuw een kwart van de Engelse populatie rond of onder het bestaansminimum leeft. Naar schatting 10% van de bevolking werd als ‘zeer arm’ gezien en 15 a 20% van de bevolking had net genoeg geld om te overleven.¹⁰⁵ Van der Woud brengt de cijfers van de vier miljoen Nederlanders in kaart. Twee Miljoen mensen behoorden tot de werkende klasse, en ‘500.000 personen leefden op streng rantsoen.’¹⁰⁶ Van der Woud berekent aan de hand van lonen en boodschappenlijstjes dat een Nederlands arbeidersgezin van ongeveer acht gulden per week kon overleven. Maar, zo voegt hij eraan toe, bijna zeventig procent van de gezinshoofden in een stad als Leeuwarden verdienden ‘minder dan tien gulden per week; de meesten kregen nauwelijks zes gulden per week.’¹⁰⁷ De Engelse en Nederlandse cijfers tonen aan dat aan dat de problematiek urgent was.

¹⁰¹ Engels, *The conditions of the working class in England* (2000) p 50 – 63.

¹⁰² Ibidem, p 69.

¹⁰³ Ibidem, p 73.

¹⁰⁴ Ibidem, p 74 – 75.

¹⁰⁵ T. Lambert, ‘A brief history of poverty’ online op: <http://www.localhistories.org/povhist.html>, laatst geraadpleegd 31 december 2010.

¹⁰⁶ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen* (2010) p 58.

¹⁰⁷ Ibidem, p 68.

De veranderende armenzorg

In de middeleeuwen en vroegmoderne tijd bestond de armenzorg in de Europese steden uit een combinatie van filantropische en kerkelijke initiatieven, vaak aangevuld met het verrichten van arbeid in werkhuizen.¹⁰⁸ Individuele liefdadigheid komt voor in de hele menselijke geschiedenis maar voor de middeleeuwse welgestelden was het geven van aalmoezen aan armen in het bijzonder een manier om de zielenheil veilig te stellen.¹⁰⁹ Een meer georganiseerde vorm van armenzorg in de vroegmoderne tijd was het verstrekken van kleding, brandstof en eten aan de behoeftigen, gefinancierd door filantropische instellingen.¹¹⁰ Fondsen van filantropische instellingen werden doorgaans ook besteed aan het in standhouden van ziekenhuizen voor de armen.¹¹¹ De vroegmoderne periode kende een belastingafdracht, tienden genaamd, aan de lokale kerkgenootschappen en vanuit deze kerkelijke fondsen ontvingen arme gezinnen vaak een tegemoetkoming in de huishoudkosten.¹¹² De giften waren zelden genoeg om een zeker bestaansminimum te garanderen.¹¹³ Het tekort kon worden aangevuld in de door de lokale overheden opgerichte werkhuizen.¹¹⁴ Deze werkhuizen zorgden er niet alleen voor dat de armen in staat waren hun inkomen aan te vullen, ook hadden de autoriteiten de hoop dat arbeid de arme van moraal zou voorzien zodat hij terug kon keren in de maatschappij.¹¹⁵ Vanaf de zestiende eeuw ontstond het idee een gemeentelijke belasting in te stellen om zorg te dragen voor de armen, wat een geleidelijke omslag in het denken over armenzorg te weeg bracht.¹¹⁶

De eerste tekenen van deze omslag voltrokken zich in Engeland, dat in 1598 de *Poor Laws* introduceerde door middel van de *Poor Law Act*.¹¹⁷ De invoering van deze wet maakte armenzorg voor het eerst een juridische verantwoordelijkheid voor de staat in plaats van enkel

¹⁰⁸ Thomas Riis, 'Poverty and urban development in early modern Europe (15th – 18th/19th centuries): a general view', in: Thomas Riis (ed.), *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) p 2 – 28, 2.

¹⁰⁹ Riis, 'Poverty and urban development in early modern Europe', p 2.

¹¹⁰ Ibidem, p 16.

¹¹¹ Ibidem, p 18.

¹¹² Ibidem, p 16.

¹¹³ Ibidem, p 16.

¹¹⁴ Ibidem, p 17.

¹¹⁵ Ibidem, p 17.

¹¹⁶ Ibidem, p 18.

¹¹⁷ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 46.

een morele.¹¹⁸ Andere Europese landen waren aanmerkelijk later met het doorvoeren van hun staatsgeorganiseerde armenzorg. Ter illustratie; in Nederland was pas na de omwenteling van 1795 een debat opgelaaid over de implicaties van de scheiding tussen kerk en staat voor de veelal kerkelijk georganiseerde armenzorg.¹¹⁹ De lobby van de kerken was echter dermate sterk dat in de daaropvolgende vijftig jaar diverse pogingen om de armenzorg tot staatszaak te maken mislukten. Thorbecke's armenwet werd pas in 1854, na zijn aftreden als minister, behandeld, maar was toen al ontdaan van al het beleid dat de kerk tegen de borst kon stuiten.¹²⁰ Armenzorg bleef tot en met 1912 een verantwoordelijkheid van de kerkelijke en particuliere instellingen in Nederland, de overheid had slechts de taak om bij te springen waar nodig.¹²¹

De mogelijke nationalisatie van de armenzorg was een veelbesproken onderwerp in diverse landen, vooral omdat de angst leefde dat armen te afhankelijk van de publieke bijstand zouden worden. De filosofische vraag waar de verantwoordelijkheid lag voor de armen was nog altijd niet blijvend beantwoord.¹²²

Het spanningsveld tussen civil society, democratie, en pauperisme

Tussen deze ontwikkelingen in de negentiende eeuw – burgerschap, democratie en pauperisme - bestaat een spanningsveld. De extreme misère van het pauperisme enerzijds en het ideaal van de burgerlijke samenleving en democratisering anderzijds, verdragen elkaar slecht. De staatsindeling die we bij Hegel hebben gezien creëerde klassieke vrijheidsrechten als de vrijheid van individu en de vrijheid van vereniging, waardoor een grote mate van verantwoordelijkheid bij de individuele staatsburger komt te liggen. Van Hegel zelf is bekend dat hij armoede als maatschappelijk fenomeen vreesde. Hegel stelt dat wanneer een grote massa onder een zeker bestaansminimum moet leven, het gevoel van integriteit ('*Rechtlichkeit*') en eer verloren gaat bij hen die niet langer voor zichzelf kunnen zorgen.¹²³

¹¹⁸ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 46.

¹¹⁹ Spaans, 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', p 2.

¹²⁰ Ibidem, p 4 – 5.

¹²¹ Ibidem, p 5.

¹²² J.R. Pointer, *Society and pauperism; English ideas on poor relief, 1795 – 1834* (London 1969) p 296.

¹²³ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1970) p 244.

Het gevolg van dit verlies aan eer kan het ontstaan van een ‘Pöbel’ zijn, een onderklasse die mogelijk gewelddadig wordt.¹²⁴

Historicus J.W. Burrow wijst op het feit dat de veranderende maatschappelijke verhoudingen aanleiding gaven tot een algemeen gevoel van onbehagen in de Europese steden van de negentiende eeuw. Burrow noemt enkele centrale kenmerken van dit onbehagen wanneer hij spreekt over ‘middle-class anxiety, pessimism and fastidiousness’¹²⁵, ingegeven door de angst voor maatschappelijke ontwikkelingen als urbanisatie, democratisering, en demoralisering van de massa. Met name de opkomst van het stedelijk pauperisme in combinatie met democratische hervormingen was hierin belangrijk. De taferelen in de moderne steden waren een bedreiging voor de beschaafde wereld van de burgerij. Het was een ongezonde leefomgeving, waar moreel verval aan de orde van de dag was. Het verergerde de angst voor de toenemende democratisering.¹²⁶

Concreet zijn er twee pijnpunten aan te wijzen in de verhouding tussen de moderne staat en samenleving en het pauperisme.

1. Het ideaal van de civil society hield in dat de burger verantwoordelijkheden werden toevertrouwd. De civil society was een vrijplaats waarin ‘konkrete Personen’ hun behoeften vervullen in samenwerking met anderen, maar het aanzien van de verpauperde wijken van Liverpool, Manchester en Londen maakt duidelijk dat (volledige) realisatie van dit ideaal niet aan de orde was. Volgens diverse auteurs, waaronder Hegel, bestaat er zelfs het risico op opstanden en geweld. Pauperisme was dus problematisch voor de moderne burgerlijke samenleving omdat het liet zien dat een deel van de burgers niet capabel was om de klassieke vrijheidsrechten van de moderne staat te kunnen dragen. Zij waren niet in staat hun eigen behoeften na te streven in een vrije sfeer tussen familie en staat in. Auteurs als Tocqueville, Kinneking en Putnam benadrukken het belang van een rijke civil society voor het functioneren van een moderne staat en samenleving. Doordat het pauperisme een probleem vormde voor het functioneren van de civil society vormde het daarmee ook een probleem voor het functioneren van de moderne staat.

¹²⁴ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1970) p 224.

¹²⁵ Burrow, *The crisis of reason* (2000) p xi.

¹²⁶ Ibidem, p xi.

2. De toekenning van democratische rechten aan een grote verarmde massa was problematisch. In een samenlevingsideaal waarin wordt verwacht dat iedere burger in potentie gelijke rechten en plichten heeft, heerst er angst onder de bezittende klasse voor de aan invloed winnende massa.¹²⁷ Extreme armoede zet aan tot rancune tegenover de middenklasse en de elite en via democratische processen zouden de arme massa's aan de macht kunnen komen, zo vreesde men. De census bood een tijdelijke uitkomst omdat het democratische vertegenwoordiging alleen toeschreef aan 'vrije en onafhankelijke' burgers.¹²⁸ Maar hoeveel maatregelen ook werden getroffen om de opkomst van de volkse massa af te remmen, het spreekt voor zich dat de maatregelen die de bestuurlijke elite bedacht niet te rijmen waren met het democratisch ideaal waarin elke burger op individuele basis rechten krijgt toegeschreven.

Het liberale dilemma

Tezamen vormen deze twee pijnpunten een dilemma voor met name de liberalen van de negentiende eeuw. De conservatieven en socialisten waren betrekkelijk eenvoudig in staat hun positie te bepalen tegenover het thema, maar de liberalen worstelden met hun ideologie.¹²⁹ Om deze worsteling te duiden is het goed om kort de aard van het Europese liberalisme in de periode 1830 – 1870 uiteen te zetten.

Hoewel het liberalisme in deze periode opvalt door haar verscheidenheid, is er desalniettemin een minimalistisch programma samen te stellen dat kan doorgaan voor een Europese liberale agenda.¹³⁰ Europese liberalen in de negentiende eeuw staan voor een regering die het volk representeert, maar willen onder geen beding dat het universeel kiesrecht per direct wordt ingevoerd. Liever zien de liberalen een stapsgewijze invoering van het kiesrecht gebaseerd op de capaciteitstoets.¹³¹ Een tweede element in de gedeelde liberale ideologie is het eigendomsrecht: burgers moeten er zeker van zijn dat hun bezit, waartoe ook land en kapitaal

¹²⁷ Pierson, *The modern state* (1996) p 13.

¹²⁸ Een goed overzichtswerk is A.S. Kahan, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe: The Political Culture of Limited Suffrage* (New York 2003)

¹²⁹ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 121.

¹³⁰ A.S Kahan, *Aristocratic liberalism; the social and political thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill, and Alexis de Tocqueville* (Oxford 1992) p 143.

¹³¹ Ibidem, p 141.

behoren, gewaarborgd zijn.¹³² De rechtsgelijkheid voor ieder individu is het derde element van het liberalisme. Dit gelijkheidsbeginsel betekent dat liberalen vinden dat posities vervuld dienen te worden op basis van talent in plaats van afkomst, dat ieder individu het recht heeft om verenigingen op te richten en gebruik te maken van de vrije pers en dat het zelf verantwoordelijkheid is voor zijn of haar keuzes.¹³³ Het vierde element is het antirevolutionaire karakter van het liberalisme. Historicus Kahan stelt dat liberalen nooit een revolutie zullen starten, maar zich hoogstens in een revolutie mengen om haar te beëindigen.¹³⁴ Dit hangt samen met het vijfde element van het negentiende-eeuwse liberalisme: de angst voor het despotisme ‘van boven en beneden.’¹³⁵ Liberalen wantrouwen zowel de macht van de aristocratische bovenklasse als de macht van de laagopgeleide onderklasse.¹³⁶

De negentiende-eeuwse liberalen hadden hun mensbeeld geërfd uit de Verlichting, dat positivisme en maakbaarheid uitstraalde. Volgens de liberalen was de mens in potentie een rationeel en autonoom wezen, in staat om in vrijheid en verantwoordelijkheid een bestaan op te bouwen. Tot de aard van deze mens, de democratische staatsburger, behoort een gevoel van verantwoordelijkheid voor de publieke zaak¹³⁷ en de liberalen dachten dat deze verantwoordelijkheid iedereen in principe toekwam: ‘de massa en het individu’.¹³⁸

De praktijk van het pauperisme verstoorde dit mensbeeld en wierp vragen op voor de liberale denkers. Welke personen zijn in staat verantwoordelijkheid te dragen en, wanneer ze dit niet kunnen, hoe zwaar weegt de plicht voor de samenleving om deze individuen te helpen emanciperen tot volwaardige burgers?¹³⁹ Hoe zijn klassieke vrijheidsrechten te combineren met universele democratische principes en emancipatoire verantwoordelijkheden? De casus van het negentiende-eeuwse pauperisme is exemplarisch voor dit dilemma. Met name in het werk van Tocqueville wordt dit duidelijk wanneer hij stelt dat gelijke rechten in essentie

¹³² Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 141.

¹³³ Ibidem, p 141 – 142.

¹³⁴ Ibidem, p 142.

¹³⁵ Ibidem, p 142.

¹³⁶ Ibidem, p 142.

¹³⁷ Kruiter, *Mild Despotisme* (2010) p 97.

¹³⁸ Ibidem, p 97.

¹³⁹ A.S. Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 135.

belangrijk zijn voor een democratie, maar tegelijkertijd gevaarlijk kunnen zijn als ze toekomen aan incapabele, laagopgeleide personen. Dit kan leiden tot een individualisering of atomisering van de samenleving waarin niemand nog de autoriteit, kennis en levensstijl van de ander accepteert. Het behoud van de liberale waarden stond dus op het spel.¹⁴⁰ Het negentiende-eeuwse liberale dilemma is in wezen dus de afweging tussen vrijheid en gelijkheid, tussen emancipatie en individualisme: een klassieke politiek-filosofische tegenstelling. Ook in de hedendaagse literatuur rondom de civil society hebben we kunnen zien dat de angst van Tocqueville voor de atomisering van de samenleving nog altijd actueel is.¹⁴¹

Het hier geschetste spanningsveld bracht vragen met zich mee voor de politieke denkers van de negentiende-eeuw. Welke gevaren bracht de combinatie van pauperisme, civil society en democratie met zich mee? Wie was er verantwoordelijk voor de armenzorg en welke oplossingen waren gerechtvaardigd? Hoe zijn de maatschappijbeelden van de vier politiek denkers in dit onderzoek te karakteriseren? Welke positie nemen zij in tegenover het liberale dilemma?

¹⁴⁰ Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 135.

¹⁴¹ Kruiter (2010), Kinneking (2009), Putnam (2000)

II. Alexis de Tocqueville

*Fildes' Applicants for Admission ...*¹⁴²

Sir Samuel Luke Fildes' *Applicants for Admission to a Casual Ward* (1874) toont een groep armlastigen die wachten bij het loket waar hun publieke bijstand verstrekt wordt. De kleine uitkering zal er voor gezorgd hebben dat de armen hun huur konden betalen en hun inkopen weer konden doen. Maar soms is de weg naar de hel geplaveid met goede bedoelingen. Een gedachte van die strekking moet Alexis de Tocqueville (1805 – 1859) hebben bezig gehouden toen hij in 1833 een reis door Engeland maakte.¹⁴³ Ondanks de ongekende welvaart die Engeland in de negentiende eeuw vergaard had, had de Engelsman een veel grotere kans in armoede te eindigen dan inwoners van minder bedeelde landen als Portugal en Spanje.¹⁴⁴ En dat terwijl Engeland sinds de invoering van de eerste armoedewetgeving, de *Poor Relief Act* van 1598, altijd voorop had gelopen met wettelijke bijstandsvoorzieningen voor minder bedeelde.¹⁴⁵ Hoe kon het dan dat een zesde deel van het volk in armoede leefde?¹⁴⁶

¹⁴² Samuel Luke Fildes, *Applicants for Admission to a Casual Ward* (1874) online op: http://1.bp.blogspot.com/_og-dY4QnqnM/S60ZXsZrXOI/AAAAAAAAAKU/E9n8qyAs8x8/s1600/pplicants-for-Admission-to-a-Casual-Ward-1874-xx-Sir-Samuel-Luke-Fildes.JPG, laatst geraadpleegd 1 januari 2011.

¹⁴³ M. Drolet, *Tocqueville, democracy and social reform* (Hampshire 2003) p 138.

¹⁴⁴ A. de Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (ongedrukte literatuur, opgemaakt als PDF te Ville de Saguenay, 2006) p 5.

¹⁴⁵ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 46.

In dit hoofdstuk wordt Tocqueville aan de hand van een politieke biografie geïntroduceerd, waarna zijn denkbepelden over pauperisme geanalyseerd worden aan de hand van drie punten: de wijze waarop Tocqueville pauperisme beschouwde als bedreiging voor de burgerlijke en democratische samenleving, waar de verantwoordelijkheden liggen om zorg te dragen voor de armen, en welke oplossingen de auteur voorstaat. Vervolgens wordt een algemener beeld van Tocqueville's begrip van civil society geschetst en worden zijn ideeën in een ideologisch kader geplaatst.

Politieke biografie

Alexis de Tocqueville werd geboren op 29 juli 1805 in Verneuil-sur-Seine, een kleine Franse plaats in de schaduw van Parijs.¹⁴⁷ Zijn familie behoorde tot een oud, adellijk geslacht dat terugging tot de vroege vijftiende eeuw.¹⁴⁸ Het uitbreken van de Franse Revolutie in 1789 was waarschijnlijk de gebeurtenis die het meest bepalend is geweest voor het leven van Tocqueville, al vond deze ruim zestien jaar voor zijn geboorte plaats.¹⁴⁹ Zijn familie verloor veel van haar privileges als gevolg van de Revolutie en het deed Tocqueville beseffen dat hij in een overgangstijd leefde.¹⁵⁰ Toen in 1814 Napoleon ten val kwam, herwon de familie Tocqueville veel van de privileges van voor de Revolutie.¹⁵¹ Tocqueville's vader maakte carrière aan het hof van Charles X ten tijde van de Restauratie.¹⁵² Zelf volgde Tocqueville een rechtenstudie in Parijs en vond daarna een baan als jurist. In deze tijd groeide Tocqueville's sympathie voor de liberale beweging die actief was in het Frankrijk van de jaren twintig, al werd zijn liberalisme gekenmerkt door 'matigheid, aarzeling, en intellectuele overwegingen.'¹⁵³

In de juli revolutie, de *Trois Glorieuses*, van 1830 kwamen de verhoudingen in Frankrijk op scherp te staan. Charles X werd verdreven en *Le Roi Citoyen* Louis-Philippe kwam aan de

¹⁴⁶ Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (2006) p 5.

¹⁴⁷ H. Brogan, *Alexis de Tocqueville; a biography* (London 2006) p 21.

¹⁴⁸ Brogan, *Alexis de Tocqueville* (2006) p 1.

¹⁴⁹ Zie voor een beschrijving van zijn visie op de Revolutie en het belang hiervan *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856)

¹⁵⁰ Brogan, *Alexis de Tocqueville* (2006) p 2.

¹⁵¹ Pierson, *Tocqueville in America* (1969) p 8.

¹⁵² Ibidem, p 9.

¹⁵³ Ibidem, p 10.

macht. Er heerste een agressieve sfeer in Frankrijk tussen de aanhangers van het oude regime en degenen die trouw hadden gezworen aan Louis-Philippe¹⁵⁴ en van Tocqueville werd verwacht dat hij trouw zou zweren aan Louis-Philippe. Hij deed het met tegenzin omdat hij de nieuwe regering als enig alternatief zag voor de dreigende bestuurlijke chaos waar Frankrijk in zou vervallen.¹⁵⁵ Desalniettemin besloot Tocqueville de gespannen politieke situatie te ontvluchten en zes dagen na het afleggen van de eed¹⁵⁶ diende hij met zijn intellectuele zielsverwant Gustave de Beaumont een voorstel in bij de regering om de gevangenshervormingen in de Verenigde Staten te onderzoeken.¹⁵⁷ Ze vertrekken op 2 april 1831 richting Newport, Rhode Island.¹⁵⁸

Na negen maanden keren Tocqueville en Beaumont terug naar Frankrijk om te werken aan het verslag van hun reis langs de Amerikaanse gevangenen. Het werk wordt in januari 1833 gepubliceerd onder de titel *Du système pénitentiaire aux Etats-Unis et de son application en France* en wordt met instemming ontvangen.¹⁵⁹ Tocqueville besluit zijn observaties uit de nieuwe wereld uit te werken en zijn analyse van de Amerikaanse samenleving verschijnt als *De la démocratie en Amérique* in 1835 (het eerste deel) en in 1840 (het tweede deel).¹⁶⁰

In het werk geeft Tocqueville een systematische beschrijving van de samenleving van de Verenigde Staten, aangevuld met zijn politieke en filosofische visie. De pijlers van de politieke theorie die Tocqueville uitwerkt in *De la démocratie en Amérique* zijn vrijheid, democratie, samenleving en bureaucratie. Door zijn aristocratische jeugd waardeerde Tocqueville de vrijheid en privileges die deze levenswijze met zich meebracht, maar tegelijkertijd beseftte hij zich dat de democratische idealen beter bij zijn liberale overtuiging pasten.¹⁶¹ Dit was de interne contractie van de liberale politieke theorie die al eerder in deze studie genoemd is: Hoe konden democratische idealen vereenzelvigd worden met individuele

¹⁵⁴ Drolet, *Tocqueville, democracy and social reform* (2003) p 19.

¹⁵⁵ Ibidem, p 19.

¹⁵⁶ Pierson, *Tocqueville in America* (Gloucester 1969) p 17.

¹⁵⁷ Drolet, *Tocqueville, democracy and social reform* (2003) p 19.

¹⁵⁸ O. Zunz, 'Chronology', in: C.B. Welch (ed.) *The Cambridge companion to Tocqueville* (Cambridge 2006), p xix – xxvii, xx.

¹⁵⁹ Zunz, 'Chronology', p xxi.

¹⁶⁰ Ibidem, p xxii -xxiii

¹⁶¹ R. Kirk, *The conservative mind; From Burke to Eliot* (Washington 2001) p 206.

vrijheid? Tocqueville was hier sceptisch over. In de democratisering van de samenleving zag hij de teloorgang van de door hem gekoesterde vrijheid:

‘Niet het feit dat onze samenleving democratisch is verontrust mij, maar het feit dat we niet in staat lijken om een geregleerde vorm van vrijheid te bewaren. En ik kan niets verzinnen dat zo mistroostig is als een democratie zonder vrijheid.’¹⁶²

Terwijl veel critici van de democratie verwachtten dat een democratie dermate instabiel was dat zij spoedig in anarchie zou vervallen, zo vreesde Tocqueville juist een toenemend collectivisme: ‘een tirannie van middelmatigheid, een standaardisering van de geest en een centrale overheid die alles wil reguleren.’¹⁶³ Hij beschouwde dit ‘democratisch despotisme’ als een ziekte die inherent was aan het democratisch systeem.¹⁶⁴ Democratie, zo stelde Tocqueville, had de neiging zichzelf te vergiftigen. De kracht van de democratie komt voort uit het feit dat zij uit vrije burgers bestaat die samen beslissen over lokale aangelegenheden. Maar zodra een democratie gevestigd is neigt het naar het centraliseren van macht en wil het deze macht van een centrale administratie voorzien. Het succes van de Amerikaanse democratie, meent Tocqueville, is gelegen in het feit dat de federale overheid maar een beperkte macht heeft. De Amerikaanse democratische overheden staan altijd dicht bij de gemeenschap, waardoor individuele vrijheid en creativiteit beter gewaarborgd zijn.^{165 166}

Kleinschaligheid en lokale organisaties waren dus het middel tegen het democratisch despotisme. Deze eigenschappen zag Tocqueville in de civil society. Tijdens zijn reis door de Verenigde Staten was hem opgevallen hoe sterk de Amerikaanse verenigingsdrang was om samen belangen na te streven.¹⁶⁷ In deze eigenschap ligt een grote kracht verscholen, zo meende Tocqueville:

¹⁶² Kirk, *The conservative mind* (2001) p 206. [vertaling C.B.]

¹⁶³ Ibidem, p 208. [vertaling CB]

¹⁶⁴ Ibidem, p 213.

¹⁶⁵ Ibidem, p 213.

¹⁶⁶ A. de Tocqueville, *Democracy in America and two essays on America* (London 2003) p 305 – 306.

¹⁶⁷ Tocqueville, *Democracy in America* (2003) p 596.

‘In de Verenigde Staten zoeken de inwoners elkaar op en organiseren ze zich zodra ze een idee hebben dat ze in de samenleving willen promoten. Vanaf dat moment staan ze niet langer alleen, maar zijn ze een macht geworden wiens activiteiten als voorbeeld dienen en wiens woorden gehoord worden.’¹⁶⁸

De burgerlijke samenleving vormde bij Tocqueville dus een tegenmacht voor de groeiende overheidsbureaucratie: individuele vrijheid was het best gegarandeerd onder een lokaal verenigingsleven met een minimale taak voor de centralistische staat.

Pauperisme

Kort na thuiskomst van zijn reis door de Verenigde Staten vertrok Tocqueville opnieuw. In 1833 was Engeland zijn reisdoel.¹⁶⁹ Opnieuw was de reden van zijn vertrek tweeledig. Hij had berichten ontvangen dat ook in Engeland de revolutie op uitbreken stond, maar tegelijkertijd drijft de Franse politieke situatie hem van huis:

‘Door naar Engeland te gaan hoop ik te ontsnappen aan het schouwspel dat ons land in zijn greep houdt. Er is mij verteld dat ze op het punt van revolutie staan en dat men zich moet haasten als men de huidige situatie nog wil zien. Daarom haast ik me te vertrekken naar Engeland, alsof het de laatste opvoering van een toneelstuk betreft.’^{170 171}

In Engeland wordt Tocqueville geconfronteerd met het pauperisme. Dit deed hem beseffen dat hij, na zijn ervaringen met het Amerikaanse gevangenisstelsel, een nieuw sociaal probleem had gevonden.¹⁷² Het paradoxale gegeven dat in één van de rijkste landen ter wereld een grote hoeveelheid mensen veroordeeld was tot het pauperisme laat hem niet meer los en in de twee jaren na zijn reis werkt hij zijn ideeën hierover uit. Dit resulteerde in 1835 in een korte verhandeling: *Mémoire sur le paupérisme*¹⁷³, oorspronkelijk een voordracht voor het Koninklijk Academisch Genootschap van Cherbourg.¹⁷⁴ Aan het eind van zijn lezing kondigt

¹⁶⁸ Tocqueville, *Democracy in America* (2003) p 599. [vertaling CB]

¹⁶⁹ Brogan, *Alexis de Tocqueville* (2006) p 241 – 242.

¹⁷⁰ Ibidem, p 241.

¹⁷¹ G. Himmelfarb, ‘Introduction’, in: G. Himmelfarb, S. Drescher, *Alexis de Tocqueville’s Memoir on pauperism* (London 1997), p 1 – 16, 2. [vertaling CB]

¹⁷² Brogan, *Alexis de Tocqueville* (2006) p 251.

¹⁷³ Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (2006)

¹⁷⁴ Himmelfarb, ‘Introduction’ p 3.

hij een tweede deel aan, waarin hij zegt oplossingen aan te dragen voor het pauperisme, maar dit is nooit officieel verschenen. In 1837 is Tocqueville aan het tweede deel begonnen, maar pas anderhalve eeuw later doken de pagina's tekst op, waarna ze in een latere editie van zijn volledige werken werden opgenomen.¹⁷⁵ Hoewel het werk onvoltooid is biedt het inzicht in Tocqueville's ideeën over verantwoordelijkheid en de rechten en plichten van een samenleving.¹⁷⁶

Pauperisme en samenleving

In de ogen van Tocqueville vormt het pauperisme voornamelijk een gevaar voor de samenleving vanwege de Engelse pogingen haar te bestrijden. In zijn *Mémoire* beschrijft hij hoe de slechte leefomstandigheden in de Engelse steden niet voortkomen uit een gebrek aan armenzorg maar juist uit een overdaad daaraan.¹⁷⁷ Het feit dat de bijstand in Engeland een absoluut recht was voor iedere burger ontnam de mens de prikkeling om in zijn eigen onderhoud te voorzien.¹⁷⁸ De goede bedoelingen waaruit het beleid was voortgekomen, hadden een hel gecreëerd. Tocqueville schrijft ervan overtuigd te zijn dat een systeem van structurele bijstand meer kwaad dan goed zal doen en dat het de vooruitgang van de samenleving tot stilstand brengt. Uiteindelijk zal de situatie ontaarden in een gewelddadige revolutie waarin de paupers proberen de rijken te plunderen in plaats van hen om hulp te vragen.¹⁷⁹

Het pauperisme en de armoedewetgeving vormde volgens Tocqueville dus een groot risico voor de stabiliteit en creativiteit van de samenleving. Aan Tocqueville's afkeer van publieke

¹⁷⁵ Himmelfarb, 'Introduction' p 3.

¹⁷⁶ Ibidem, p 1.

¹⁷⁷ Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (2006) p 15 – 16.

¹⁷⁸ Ibidem, p 17.

¹⁷⁹ Ibidem, p 29. 'Mais je suis profondément convaincu que tout système régulier, permanent, administratif, dont le but sera de pourvoir aux besoins du pauvre, fera naître plus de misères qu'il n'en peut guérir, dépravera la population qu'il veut secourir et consoler, réduira avec le temps les riches à n'être que les fermiers des pauvres, tarira les sources de l'épargne, arrêtera l'accumulation des capitaux, comprimera l'essor du commerce, engourdira l'activité et l'industrie humaines et finira par amener une révolution violente dans l'État, lorsque le nombre de ceux qui reçoivent l'aumône sera devenu presque aussi grand que le nombre de ceux qui la donnent, et que l'indigent ne pouvant plus tirer des riches appauvris de quoi pourvoir à ses besoins trouvera plus facile de les dépouiller tout à coup de leurs biens que de demander leurs secours.'

bijstand ligt de overtuiging ten grondslag dat er twee motivaties zijn die de mens tot arbeid brengen: enerzijds werkt de mens om in primaire levensbehoeften te voorzien, anderzijds om zijn levensomstandigheden te verbeteren.¹⁸⁰ Ieder mens wil arbeid verrichten op basis van de eerste motivatie, omdat ieder mens een natuurlijke overlevingsdrang kent. Maar slechts een klein deel van de burgers is bereid te werken om zijn of haar levensomstandigheden te verbeteren. Het mislukken van de Engelse armoedewetgeving, aldus Tocqueville, is gelegen aan het feit dat wettelijke bijstand de primaire motivatie om te werken wegneemt:

‘Or un établissement charitable, ouvert indistinctement à tous ceux qui sont dans le besoin, ou une loi qui donne à tous les pauvres, quelle que soit l’origine de la pauvreté, un droit au secours du public, affaiblit ou détruit le premier stimulant et ne laisse intact que le second’¹⁸¹

Dit heeft ten gevolge dat er nog steeds mensen zijn die willen werken op basis van de tweede motivatie (verbetering van levensomstandigheden), maar dat een grote groep niet meer gemotiveerd kan worden om te werken; zij zijn immers in hun primaire levensbehoeften voorzien. Tocqueville is pessimistisch over de mogelijkheden om de armoedewetgeving aan te scherpen. Als de wetten eenmaal bestaan zal er namelijk geen inspecteur te vinden zijn die genadeloos kan oordelen bij het aanzien van de misère.¹⁸² Het mislukken van de wetgeving is daarom onvermijdelijk: ‘Les lois auront déclaré que la misère innocente sera seule secourue, la pratique viendra au secours de toutes les misères.’¹⁸³

In het absolute recht op bijstand ziet Tocqueville nog twee bedreigingen voor de samenleving. Wettelijke bijstand beknot mensen dusdanig in hun vrijheid dat het vergeleken kan worden met het middeleeuwse lijfeigenschap van de horige. Zodra iemand afhankelijk is van de lokale overheid voor zijn levensonderhoud, zal een andere gemeente deze persoon liever zien gaan dan komen. De vrijheid om een andere vestigingsplaats te zoeken (wat eventueel zelfs zijn kans op een zelfstandig inkomen zou kunnen vergroten!) wordt hem hiermee ontnomen. Dit effect wordt versterkt doordat er in landen met een systeem van publieke bijstand vrijwel geen particuliere liefdadigheid is:

¹⁸⁰ Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (2006) p 18.

¹⁸¹ Ibidem, p 18.

¹⁸² Ibidem, p 19.

¹⁸³ Ibidem, p 19.

‘Or, comme dans un pays où la charité publique est organisée, la charité individuelle est à peu près inconnue, il en résulte que celui que des malheurs ou des vices rendent incapable de gagner sa vie est condamné, sous peine de mort, à ne pas quitter le lieu où il est né.’¹⁸⁴

Doordat stedelijke autoriteiten een waarborg zullen verlangen van een nieuwe inwoner dat hij of zij geen beroep zal doen op de bijstand ontnemt de armoedewetgeving zelfs mensen die *eventueel in de toekomst* armlastig zullen worden de kans zich te verplaatsen.¹⁸⁵ Wettelijke bijstand draagt op deze wijze bij aan een toenemende overheidsbureaucratie en vormt een inperking van de persoonlijke vrijheid.

Het derde punt van gevaar voor de burgerlijke samenleving is dat wettelijke bijstand waardevolle maatschappelijke verbanden verbreekt. Bij particuliere liefdadigheid ontstaat een band tussen de twee verschillende klassen. De arme zal zich door de gift dankbaar opstellen tegenover zijn weldoener. De weldoener voelt zich door zijn gift verbonden met het lot van de persoon en zelfs met de hele arme klasse. Wettelijke bijstand berooft de aalmoes dus van haar moraliteit omdat het de banden tussen arm en rijk verbreekt.¹⁸⁶ Met name voor de moderne, post-Hegeliaanse conceptie van de samenleving is het wegvallen van deze maatschappelijke verbanden een gevaar. Als men er op vertrouwt dat er een sfeer tussen familie en overheid bestaat waarin individuen hun zelf gekozen doelen nastreven en zich op vrijwillige basis organiseren in instituties om hen te helpen deze doelen na te streven, dan is het wegvallen van maatschappelijke verbanden een zwaarwegend argument om het pauperisme en de daarmee gepaard gaande publieke bijstand als problematisch te beschouwen.

Pauperisme en democratie

Tocqueville voorzag problemen in de combinatie van pauperisme en de opkomende democratie.¹⁸⁷ Hij was een theoretisch voorstander van het universeel kiesrecht, maar was

¹⁸⁴ Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (2006), p 23.

¹⁸⁵ Ibidem, p 23.

¹⁸⁶ Ibidem, p 22. ‘Loin de tendre à unir dans un même peuple ces deux nations rivales qui existent depuis le commencement du monde et qu'on appelle les riches et les pauvres, elle brise le seul lien qui pouvait s'établir entre elles, elle les range chacune sous sa bannière ; elle les compte et, les mettant en présence, elle les dispose au combat.’

¹⁸⁷ Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 68.

terughoudend met de praktische implementatie ervan. Hij toonde zich een voorstander van het (voorlopige) censuskiesrecht om te voorkomen dat de onder- en middenklasse teveel aan invloed zou winnen. Voor Tocqueville is het cruciaal om stapsgewijs de burger voor te bereiden op vrijheid en democratie, omdat deze democratie anders zal ontaarden in een tirannieke situatie.¹⁸⁸ In het Europa van de negentiende eeuw was zijn positie niet ongebruikelijk. Het uitbreiden van het kiesrecht zou de middenklasse toegang geven tot de democratische macht en de elite vreesde hun geldzucht en platheid. Universeel kiesrecht zou ook de onderklasse stemrecht verlenen, wat het proletariaat een ongekende macht zou geven.¹⁸⁹ Het ideaal van universeel staatsburgerschap was liberalen dierbaar, maar niet zo dierbaar dat zij overwogen de arme massa van stemrecht te voorzien.

Verantwoordelijkheid voor het pauperisme

Tocqueville zoekt de oplossing voor het pauperismeprobleem in lokale instanties, die bij voorkeur op particuliere grondslag gerealiseerd zijn.¹⁹⁰ Dit betekende niet dat Tocqueville een dogmatisch tegenstander is van overheidsbemoedening. Openbare scholen om de kinderen van de armen te onderwijzen of instituten die kreupelen en gehandicapten bij stonden waren voor hem te rechtvaardigen, zelfs als zij vanuit staatswege gerealiseerd waren.¹⁹¹ Er zijn dus gevallen denkbaar waarin de staat de aangewezen actor is om op te treden tegen ernstige vormen van pauperisme. Maar liever zag hij dat het probleem werd aangepakt door vrije individuen die zich organiseerden in een lokale gemeenschap: de civil society. Historica Gertrude Himmelfarb beschrijft dat het probleem van de groeiende staatsbemoedening en het verlies aan individuele verantwoordelijkheid volgens Tocqueville verholpen konden worden door de private liefdadigheid te organiseren vanuit particuliere instituties.¹⁹²

¹⁸⁸ Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 69. 'But I think that if we do not succeed in introducing, little by little, and eventually in establishing democratic institutions among us, and that if we give up on inculcating in all citizens the ideas and feelings that will first prepare them for liberty, and then enable them to exercise it, there will be no independence for anyone...but an equal tyranny for all.'

¹⁸⁹ Ibidem, p 70.

¹⁹⁰ Himmelfarb, 'Introduction' p 14.

¹⁹¹ Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (2006), p 29. 'J'entends encore la charité publique ouvrant es écoles aux enfants des pauvres et fournissant gratuitement à l'intelligence les moyens d'acquérir par le travailles biens du corps.'

¹⁹² Himmelfarb, 'Introduction' p 14. 'If public relief is an invitation both to individual irresponsibility and to an overweening state, private charity, filtered through the institutions of civil society, may be the remedy for both.'

In de loop van 1835 vindt een opmerkelijke verschuiving plaats in het denken van Tocqueville.¹⁹³ Tijdens het schrijven van het eerste deel van de *Mémoire* benadrukte Tocqueville vooral de morele verbanden die particuliere liefdadigheid creëert tussen arm en rijk, maar tijdens een reis door Ierland verdwijnen deze ideeën naar de achtergrond. De schrijvende Ierse situatie maakte hem duidelijk dat individuele liefdadigheid een probleem van dergelijke proporties niet kan oplossen.¹⁹⁴ Zijn afkeer verschuift van de armen, die hij eerst nog een lage moraal verweet, naar de rijken.¹⁹⁵ Het wordt hem duidelijk dat de rijken vrijwel niets doen om de armen bij te staan, en hij verwijt de rijken hun verantwoordelijkheid voor het probleem te ontlopen. In deze verschuiving in het denken van Tocqueville ziet politiek filosoof Karin Vaughan de interne spanning in het liberale denken zichtbaar worden. Enerzijds houden de liberalen vast aan eigendomsrechten en een zo klein mogelijke overheid, anderzijds vinden zij het principieel verkeerd als mensen omkomen van de honger.¹⁹⁶

Oplossingen voor het pauperisme

In het tweede deel van de *Mémoire* presenteert Tocqueville zijn oplossingen voor het armoedeprobleem. Zoals bekend is dit deel noch uitgesproken voor het Koninklijk Academisch Genootschap van Cherbourg, noch verschenen als publicatie. De gevonden aantekeningen zijn door de bezorgers van zijn verzamelde werken tot een geheel gemaakt, dat een bescheiden licht werpt op de door hem bedachte oplossingen.

Volgens Tocqueville is het essentieel om de industriële pauper kennis te laten maken met een fenomeen dat ook positief heeft uitgepakt voor de armen van het platteland: het eigen bezit.¹⁹⁷ Zodra een persoon eigen grond of spaargeld bezit zal hij rekening gaan houden met de toekomst en dit bezit op juiste wijze willen beheren. Om de arme bezitsbesef bij te brengen zijn er twee methoden mogelijk, volgens Tocqueville. Ten eerste kan dit door de arbeider een

¹⁹³ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 118.

¹⁹⁴ Ibidem, p 119.

¹⁹⁵ Ibidem, p 119.

¹⁹⁶ Ibidem, p 121. 'On the one hand, there is an uncompromising commitment to private property and minimal government intervention. On the other hand, there is a belief that it is unjust to allow human beings to die for want of food or shelter.'

¹⁹⁷ A. de Tocqueville, *Second mémoire sur le paupérisme* (ongedrukte literatuur, opgemaakt als PDF te Ville de Saguenay, 2006) p 5.

belang te geven in de fabriek waar hij werkt.¹⁹⁸ Dit is een opvallende keuze van Tocqueville, omdat hij hiermee een haast socialistische, collectivistische oplossing presenteert. Tocqueville ziet in dat dit niet eenvoudig is, omdat het merendeel van de fabriekseigenaren en ondernemers niet open zal staan voor het idee. Hij vindt dit hoogst onverstandig, maar realiseert zich dat het niet wenselijk is de fabriekseigenaren ertoe te verplichten.¹⁹⁹

Een tweede methode om het bezitsbesef te ontwikkelen is de aanmoediging tot sparen.²⁰⁰ Dit sparen zou plaats kunnen vinden bij een nationale spaarbank, maar Tocqueville heeft hier twijfels bij. Het lijkt hem, in de instabiele negentiende eeuw, onverstandig om al het geld van de arme stand bij een enkel instituut in bewaring te stellen. De Franse staat is meermalen in haar geschiedenis failliet gegaan, en de kans is groot dat de arme klasse in opstand komt als hun spaargeld door een dergelijke gebeurtenis verloren zou gaan.²⁰¹ Desalniettemin is Tocqueville nog steeds voorstander van deze constructie, ook wanneer er geen oplossing voor het probleem van de bancaire onzekerheid wordt gevonden. Het gevaar van het pauperisme is immers groter en actueler dan het risico op een bancaire crisis, welke in de verre toekomst plaatsvindt of misschien zelfs achterwege blijft:

‘Les maux physiques et moraux que causent l'imprévoyance et le paupérisme sont présents et immenses, les maux qu'amènerait à la longue le remède sont éloignés et n'arriveront peut-être jamais. Cette considération suffit pour me déterminer.’²⁰²

Liever nog dan een nationaal spaarsysteem zou Tocqueville zien dat de armen hun geld steken in lokale spaarbanken, die bestaan uit een combinatie van een kredietbank en een spaarbank. Het lijkt Tocqueville namelijk ‘schadelijk om alle kleine kapitalen die er in de provincies beschikbaar zijn’ ‘naar het centrum te trekken’ omdat de dorpen zo geen impuls wordt

¹⁹⁸ Tocqueville, *Second mémoire sur le paupérisme* (2006) p 9.

¹⁹⁹ Ibidem, p 10. ‘Je pense que dans leur propre intérêt, ils ont grand tort de ne point le faire, mais il ne serait ni juste ni utile de les y obliger.’

²⁰⁰ Ibidem, p 10 – 11.

²⁰¹ Ibidem, p 14.

²⁰² Ibidem, p 16 – 17.

gegeven.²⁰³ Wanneer het geld in de lokale gemeenschap blijft is het systeem betrouwbaar en staat de burger dichter bij het instituut.²⁰⁴

De civil society van Tocqueville

Er zijn vier elementen te distilleren uit Tocqueville's visie op het pauperisme die belangrijk zijn voor zijn begrip van de civil society. Allereerst moet de civil society van Tocqueville dienen als een buffer tegen het democratisch despotisme van de centralistische overheid. In de publieke bijstand zag Tocqueville een gevaar, omdat deze een te grote verantwoordelijkheid bij de overheid plaatste en zo het despotisme bevorderde. Om deze reden wijst Tocqueville op de eigen verantwoordelijkheid die burgers hebben om zich te organiseren in een civiele sfeer tussen individu en overheid in. Dit is het tweede element. In Tocqueville's civil society worden de problemen van het pauperisme opgevangen door middel van particuliere, lokale instituties. In *démocratie en Amérique* beschrijft hij het belang van zulke *civil associations*, die een morele rol kunnen vervullen binnen de samenleving.²⁰⁵ De armenzorg behoudt op deze wijze haar moraliteit, het despotisme wordt tegengegaan, en de menselijke creativiteit en zelfredzaamheid worden niet belemmerd.

Tocqueville's civil society, als apolitieke, civiele sfeer tegenover de centrale overheid,²⁰⁶ is een concept dat te vergelijken is met de Hegeliaanse opvatting van de bürgerliche Gesellschaft. Politicologe Dana Villa wijst op de overeenkomsten tussen hun denkbeelden:

'Both Hegel and Tocqueville focused on the associational middle ground ignored by political economists and civic republicans alike. More to the point, both thinkers were deeply worried about the unchecked spread of modern (what Tocqueville labelled "democratic") individualism. In response, they drew attention to the public dimensions and significance of some of civil society's central institutions. This simultaneous emphasis on civil society's distinctness from government and its overlap with public-political life is perhaps their greatest shared legacy.'²⁰⁷

²⁰³ Tocqueville, *Second mémoire sur le paupérisme* (2006) p 16.

²⁰⁴ Ibidem, p 17.

²⁰⁵ D. Villa, 'Tocqueville and civil society', in: C.B. Welch (ed.) *The Cambridge companion to Tocqueville* (Cambridge 2006), p 216 – 244, 225.

²⁰⁶ Villa, 'Tocqueville and civil society', p 216.

²⁰⁷ Ibidem, p 222.

De scheiding die Tocqueville aanbrengt tussen een politieke samenleving (waaraan hij het eerste deel van zijn *Démocratie en Amérique* besteedt) en de burgerlijke samenleving (die in de vorm van ideeën en omgangsvormen aan bod komt in het tweede deel) lijkt dus erg op de Hegeliaanse versie, al ligt de nadruk voor Tocqueville meer op de kracht van het lokale en regionale aspect. Het belang van lokale gemeenschappen is het derde element in Tocqueville's civil society. Met name in het tweede deel van de *Mémoire* wordt duidelijk dat Tocqueville's afkeer van de publieke bijstand meer gemotiveerd is door zijn angst voor een centrale overheid dan voor zijn daadwerkelijke afkeer van publieke bijstand als op zichzelf staand fenomeen. Tocqueville is bereid overheidsingrijpen te rechtvaardigen mits dit op het niveau van lokale besturen en gemeenschappen gebeurt. Dit brengt ons bij het vierde element van zijn civil society: het anti-dogmatisme. De scheidlijnen tussen staat, samenleving, en individu kunnen op momenten verwateren in Tocqueville's civil society. Dit maakt hem tot een pragmaticus.

Het liberalisme van Tocqueville

Wanneer Tocqueville's politieke filosofie wordt gespiegeld aan het minimalistische programma van het negentiende-eeuwse liberalisme dat is beschreven in hoofdstuk 1, dan valt op dat hij ontegenzeggelijk als liberaal gekenmerkt moet worden. De vijf kenmerken van het liberalisme (representatie, eigendomsrechten, rechtsgelijkheid, antirevolutionair, vrees voor despotisme) zijn allen terug te vinden in *Démocratie en Amérique*, *L'Ancien Régime et la Révolution* en *Mémoire sur le paupérisme*. Echter, door Tocqueville na een dergelijke constatering simpelweg als liberaal te bestempelen doen we geen recht aan de diversiteit van zijn politieke ideeën. Wat opvalt aan de positie van Tocqueville is dat hij met name de randen van het liberalisme opzoekt waar het de eigenschappen van het liberalisme betreft die rechtstreeks van doen hebben met het in deze studie behandelde liberale dilemma met het pauperisme. Het betreft hier voornamelijk zijn ideeën over de democratie en de rechtsgelijkheid.

We hebben reeds gezien dat een ambivalente houding tegenover de democratisering van de samenleving onderdeel is van het liberalisme. Ook in de werken van Tocqueville is dit element te ontdekken. Het valt echter op dat zijn positie betrekkelijk conservatief is vergeleken met andere negentiende-eeuwse liberalen. Meermaals benoemt hij zijn vrees dat

een democratie in essentie mensen gelijkert maakt en daardoor isoleert.²⁰⁸ Democratie heeft dus de neiging een atomistische samenleving als resultaat te hebben, waarin niemand nog de verantwoordelijkheid voor de publieke zaak op zich neemt. Daarnaast bestaat het risico dat zodra het universeel stemrecht is ingevoerd de tirannie van de meerderheid een einde zal maken aan de eigenzinnigheid van het liberalisme.²⁰⁹ De paupers die Tocqueville zag in de Engelse steden waren een bedreiging voor de status-quo als zij het democratisch stemrecht zouden verkrijgen. Deze angst voor het despotisme van de meerderheid is liberalen niet vreemd, maar bij Tocqueville komt zij zeer nadrukkelijk naar voren.

Wat betreft het gelijkheidsideaal toont Tocqueville zich sceptisch. Hij ziet gelijkheid niet als een gegeven situatie of ideaal, maar als een proces.²¹⁰ Hij realiseert zich dat het een proces is dat onlosmakelijk met de democratische samenleving is verbonden en meent dat het daardoor een nastrevenswaardige situatie is geworden.²¹¹ Het risico bestaat dat mensen bestaande verschillen negeren of elkaar naar beneden trekken uit de wens gelijk te zijn.²¹² Dit ziet Tocqueville als gevaarlijk, omdat waardevolle eigenschappen en kwaliteiten van individuen zo verloren gaan.²¹³ Dergelijke redeneringen tonen wellicht de aristocratische inborst van Tocqueville. Dergelijke ideeën hoeven geen afbreuk te doen aan het liberale aspect van zijn denken, het negentiende-eeuwse liberalisme vreesde immers ook dat de liberale eigenzinnigheid onder druk kwamen te staan, maar met deze ideeën begeeft Tocqueville zich op de rand van het gelijkheidsbeginsel dat eerder in deze studie als kenmerkend voor het negentiende-eeuwse liberalisme is gedefinieerd.

De nauwe aansluiting van Tocqueville's filosofie bij de verdere kenmerken van het liberale denken in de negentiende eeuw, zoals de nadruk op het eigendomsrecht, de angst voor het democratisch of aristocratisch despotisme en het antirevolutionaire karakter, zorgt ervoor dat Tocqueville nog steeds een liberaal in het diepst van zijn wezen was. Zijn opstelling tegenover de publieke bijstand getuigt hiervan. Hij legt een grote nadruk op het eigendomsrecht en de zelfredzaamheid van het individu. Voor het oplossen van het

²⁰⁸ Kruiter, *Mild Despotisme* (2010) p 97.

²⁰⁹ Ibidem, p 96.

²¹⁰ Ibidem, p 70.

²¹¹ Ibidem, p 72.

²¹² Ibidem, p 72.

²¹³ Ibidem, p 72.

pauperisme richt hij zich niet op de staat, maar op de hulp van vrije burgers die zich verenigen in vrije associaties. De nadruk op het verenigingsleven, individuele vrijheid, regionalisme en pragmatisme getuigen van het feit dat Tocqueville's liberalisme sterk beïnvloed is door zijn ervaringen in de Verenigde Staten. Dit maakte Tocqueville tot een criticus van de centralistische overheid en de negentiende-eeuwse beginselen van de moderne Europese verzorgingsstaat.

III. John Stuart Mill

Faed's *The last of the clan* ²¹⁴

Thomas Faed's *The last of the clan* (1865) illustreert een Schotse man die zich genoodzaakt ziet zijn dorp te verlaten. Via emigratie hoopt hij elders een beter bestaan op te bouwen. Emigratie was een veelgehoorde maatregel in het debat over pauperisme in de negentiende eeuw, zo ook in de werken van John Stuart Mill (1806 – 1873). De paradox dat in een welvarende maatschappij onevenredig veel mensen tot de armenzorg waren veroordeeld was voor Mill een fundamenteel probleem.²¹⁵ Mill zou zich dan ook uitvoerig met het thema bezig houden. In zijn *Principles of political economy* (1848)²¹⁶ wijdt hij grote delen aan ongelijkheid, maar ook uit andere geschriften blijkt dat hij het armoedevraagstuk van belang vond.²¹⁷ Mill wilde een zo rationeel en empirisch mogelijk antwoord formuleren op de vraag hoe men de volkse massa's zelfdiscipline bij kon brengen.^{218 219}

²¹⁴ T. Faed, *The last of the clan* (1865) online op: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thomas_Faed_-_The_Last_of_the_Clan.JPG, laatst geraadpleegd 1 januari 2011.

²¹⁵ J.S. Mill, *Principles of Political Economy* (London 1965) book II, p 173.

²¹⁶ J.S. Mill, *Principles of Political Economy* (1965)

²¹⁷ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 121.

²¹⁸ Ibidem, p 108.

²¹⁹ Ibidem, p 123.

Na een biografische introductie worden in dit hoofdstuk de ideeën van Mill over pauperisme geanalyseerd aan de hand van drie punten: de wijze waarop Mill pauperisme beschouwde als bedreiging voor de burgerlijke en democratische samenleving, waar de verantwoordelijkheden liggen om zorg te dragen voor de armen, en welke oplossingen Mill voorstaat. Vervolgens wordt er een algemener beeld van civil society uit de ideeën van Mill afgeleid en worden zijn ideeën in een ideologisch kader geplaatst.

Politieke biografie

John Stuart Mill werd op 20 mei 1806 te Pentonville, Londen geboren, waarna hij door zijn vader, de econoom, filosoof en historicus James Mill, werd opgeleid.²²⁰ Al op jonge leeftijd blonk de jonge Mill uit in diverse vakgebieden. Hij las de Griekse klassieken voor zijn achtste²²¹ en verdiepte zich in de scholastische logica en de werken van Smith en Ricardo rond zijn twaalfde. Toen Mill een periode onderdak kreeg bij zijn peetvader Jeremy Bentham maakte hij kennis met het utilisme, het filosofische systeem dat daden beoordeelt op de hoeveelheid nut die ze opleveren.^{222 223} Rond zijn twintigste levensjaar publiceerde hij essays over diverse onderwerpen en nam hij deel aan het maatschappelijk debat.²²⁴ Dit was ook de periode waarin Mill kampte met een mentale crisis: ‘Hij constateerde dat het utilisme van zijn vader en diens geestverwant Bentham hem niet gelukkig maakte. Hij raakte onder de invloed van de Romantiek en deze geestesstroming heeft diepe sporen in zijn werk nagelaten.’²²⁵ Nadat Mill zich dankzij het Romanticisme weer mens voelde, werkte hij voor de toen zeer respectabele *British East India Company* en publiceerde hij onderwijl diverse werken op het gebied van logica, politieke economie en politieke filosofie.²²⁶

Voor het onderwerp dat aan de basis van dit onderzoek staat is het belangrijk drie elementen van Mill’s ideeënwereld nader te duiden: rationalisme, utilisme, en vrijheid. Mill zag de logische, filosofische analyse van een probleem als belangrijker en waardevoller dan het

²²⁰ J.S. Mill, *On Liberty* (Toronto 2002) p iii.

²²¹ Mill, *On Liberty* (2002) p iii.

²²² Ibidem, p iii.

²²³ J. Christman, *Social and political philosophy; a contemporary introduction* (London 2002) p 108.

²²⁴ Mill, *On Liberty* (2002) p iii.

²²⁵ F.L. van Holthoon, ‘Inleiding’, in: J.S. Mill, *Over vrijheid* (Amsterdam 2009) p 7 – 26, 8.

²²⁶ Mill, *On Liberty* (2002) p iii – iv.

debatteren op basis van gevoelens en ondoordachte sentimenten.²²⁷ Het voeren van een debat op basis van emotie noemt Mill ‘the greatest obstacle to human improvement’.²²⁸ Het verwijt koudhartig te zijn vindt hij onbegrijpelijk. Een goed voorbeeld van zijn reactie op dergelijke verwijten is te vinden in zijn *Principles of political economy* waarin hij reageert op het verwijt dat hij een ‘hard-hearted Malthusianism’ voor zou staan met zijn ideeën over geboortebeperving.²²⁹

‘As if it were not a thousand times more hard-hearted to tell human beings that they may, than that they may not, call into existence swarms of creatures who are sure to be miserable, and most like to be depraved.’²³⁰

Het rationalisme in Mill’s houding tegenover sociale problemen²³¹ is terug te leiden op het utilitarisme, de filosofie die het nut als fundament van de moraal ziet.²³² Een handeling wordt beoordeeld op haar gevolgen, gemeten in de hoeveelheid ‘nut’ die zij heeft. Dit kan gemeten worden aan de hand van de ‘twee meesters’ waar de mensheid sinds haar bestaan aan gehoorzaamt: genot en pijn.²³³ Mill’s peetvader, Jeremy Bentham, was de grondlegger van deze theorie in de moderne tijd, hoewel de beginselen van het denksysteem reeds in de klassieke oudheid voorkwamen in de werken over het Hedonisme van Epicurus.^{234 235} Mill bleef de theorie bijschaven, waardoor de post-Benthamsiaanse versie met recht een product van Mill mag worden genoemd.²³⁶ Een punt waar Bentham en Mill over van gedachten verschilden was het verschil tussen lagere en hogere vormen van genot. Waar Bentham geen aandacht besteedt aan een dergelijk onderscheid, formuleert Mill de stelling dat hij liever een

²²⁷ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 121.

²²⁸ Ibidem, p 122.

²²⁹ J.S. Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book II, p 352.

²³⁰ Ibidem, p 352.

²³¹ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 122.

²³² J.S. Mill, *Utilitarianism* (Oxford 1998) p 55. ‘The creed which accepts as the foundation of morals, Utility, or the Greatest Happiness Principle, holds that actions are right in proportion as they tend to promote happiness, wrong as they tend to produce the reverse of happiness. By happiness is intended pleasure, and the absence of pain; by unhappiness, pain, and the privation of pleasure.’

²³³ Christman, *Social and political philosophy* (2002) p 108 – 109.

²³⁴ R. Crisp, ‘Editor’s introduction’, in: J.S. Mill, *Utilitarianism* (Oxford 1998) p5 – 32, 8.

²³⁵ Mill, *Utilitarianism* (1998) p 54.

²³⁶ Christman, *Social and political philosophy* (2002) p 108.

ontevreden Socrates is, dan een tevreden varken. Er zijn dus wel degelijk hogere en lagere vormen van genot, meent Mill.²³⁷ Het onderscheid is te maken door te kijken naar een groep mensen die beide vormen van genot ervaren hebben. Kiest de groep unaniem voor een en dezelfde vorm van genot, zelfs als de tegenhanger in grotere hoeveelheden verstrekt zou worden, dan is er sprake van een hogere vorm van genot.²³⁸

Het voornaamste element dat van belang is in Mill's ideeënwereld is de vrijheid van het individu. Zijn manifest *On Liberty* uit 1859 is een pleidooi voor de vrijheid van het individu tegenover de despotische meerderheid. Voor de vragen die in dit onderzoek behandeld worden zijn vooral de opmerkingen die Mill maakt in hoofdstuk IV, *Of the limits to the authority of society over the individual*, van *On Liberty* relevant.²³⁹ Het draait om de vraag welke macht de samenleving over het individu mag uitoefenen:

‘What, then, is the rightful limit to the sovereignty of the individual over himself? Where does the authority of society begin? How much of human life should be assigned to individuality, and how much to society?’²⁴⁰

Mill's vraagstelling is vergelijkbaar met die van Tocqueville. Beiden willen bepalen wanneer de staat mag binnendringen in de levenssfeer van het individu. Mill publiceerde het essay omdat hij een duidelijke grens wilde stellen aan de invloed die de collectieve publieke opinie had op de individuele opvattingen van een persoon.²⁴¹ Om deze grens duidelijk te maken introduceerde Mill het *harm-principle*; Een principe dat stelt dat een individu alleen beperkt mag worden in zijn handelen wanneer hij het risico loopt anderen schade toe te brengen.²⁴²

‘The sole end for which mankind are warranted, individually or collectively in interfering with the liberty of action of any of their number, is self-protection.’²⁴³

²³⁷ Mill, *Utilitarianism* (1998) p 56.

²³⁸ Ibidem, p 56.

²³⁹ Mill, *On Liberty* (2002) p 63 – 78.

²⁴⁰ Ibidem, p 63.

²⁴¹ J.C. Rees, *John Stuart Mill's On Liberty* (Oxford 1985) p 138.

²⁴² Christman, *Social and political philosophy* (2002) p 108.

²⁴³ Mill, *On Liberty* (2002) p 8.

Waar Tocqueville de samenleving van vrije individuen opwerpt als dam tegen de aan invloed winnende overheid, plaatst Mill de samenleving en de overheid niet tegenover, maar naast elkaar. Beide zijn immers ‘meerderheden’ die de macht hebben om het individu (door schrijfster Ayn Rand in *Capitalism: The Unknown Ideal* (1966) eens treffend omschreven als de kleinste van alle minderheden²⁴⁴, een uitdrukking die Mill van harte zou ondersteunen) te beperken in zijn vrijheid. Het is interessant om te zien dat Mill hiermee het speelveld anders opdeelt dan zijn meer klassiek-liberaal georiënteerde voorgangers. Het *harm-principle*, het principe van het niet schaden, kan gezien worden als Mill’s anker in een veranderende wereld waarin overheden en willekeurige meerderheden in toenemende mate zeggenschap konden uitoefenen op het doen en laten van een eigenzinnige liberaal.

Pauperisme

Net als Tocqueville werd de interesse van Mill voor het pauperisme gewekt door het aanzien van de steden van Engeland. In totaal heeft hij zich gedurende vier decennia bezig gehouden met aan armoede gerelateerde vraagstukken.²⁴⁵ Veel van zijn gedachten over armoede werkte hij uit in zijn *Principles of political economy*, het werk dat de jonge wetenschap van de politieke economie wilde toepassen op maatschappelijke vraagstukken.²⁴⁶ Maar ook in essays en artikelen in tijdschriften en kranten agendeerde Mill de problemen die in de steden van Engeland en op het platteland van Ierland aan de orde waren.²⁴⁷

De oplossingen die Mill voorstelt dragen Mill’s handtekening: Rationalisme, utilitarisme en vrijheid zijn de fundamenteën onder zijn ideeën over de wisselwerking tussen pauperisme en samenleving. Daarnaast was Mill’s denken over het pauperisme beïnvloed door een werk dat de Engelsman Thomas Malthus (1766 – 1834) publiceerde in 1798; *An Essay on the Principle of Population*.²⁴⁸ In het essay concludeert Malthus dat de hoeveelheid beschikbare levensmiddelen de grootte van een populatie bepaalt. Het essay heeft veel wetenschappers geïnspireerd tot nieuwe visies, waaronder Darwin bij de ontwikkeling van zijn evolutietheorie

²⁴⁴ A. Rand, *Capitalism; the unknown ideal* (New York 1962)

²⁴⁵ Ibidem, p 107.

²⁴⁶ Holthoon, ‘Inleiding’, p 9.

²⁴⁷ M. Quinn, ‘Mill on poverty, population and poor relief: out of Bentham by Malthus?’ *Revenu d’etudes Benthamiennes* 4 (2008) p 3.

²⁴⁸ Quinn ‘Mill on poverty, population and poor relief’, p 2.

op basis van natuurlijke selectie.²⁴⁹ Mill zag in Malthus' theorie een reden om tegen de universele publieke bijstand te zijn, omdat de massa hierdoor niet hoefde stil te staan bij hun voortplantingsgedrag.²⁵⁰ De massa zou juist zelfdiscipline moeten worden bijgebracht op dit gebied, zo meende Mill.

Pauperisme en samenleving

Anders dan bij Tocqueville en Hegel, heeft Mill geen model van de burgerlijke samenleving ontworpen waarbij een gemeenschap van individuen tegenover de overheid staat. Ook is er geen aandacht voor een vrije sfeer waarin burgers hun eigen behoeften nastreven door middel van hiervoor opgerichte instituties. In plaats daarvan zette Mill het individu tegenover de gemeenschap (te lezen als de optelsom van samenleving en overheid, mogelijk in wisselende meerderheden). Dit is een beeld van de civil society dat in de begripsgeschiedenis bij de vroegmoderne liberale filosoof John Locke werd aangetroffen. Mill zal zich gerealiseerd hebben dat pauperisme en het ideaal van een verantwoordelijk handelend individu in een vrije sfeer niet met elkaar strookten, maar deze constatering valt slechts indirect te construeren. Op basis van zijn werk moeten we concluderen dat Mill zich voornamelijk zorgen maakt over de spanning tussen pauperisme en democratische representatie.

Pauperisme en democratie

De democratisering van het politieke bestel vormt voor Mill het voornaamste argument om de levensomstandigheden van de paupers te verbeteren. Het is in het belang van de regerende en bezittende klasse om de onderklasse te verheffen via onderwijs, omdat vroeg of laat hun eigendomsrechten op het spel komen te staan:

'I thought, that while the higher and richer classes held the power of government, the instruction and improvement of the mass of the people were contrary to the self interest of those classes, because tending to render the people more powerful for throwing off the yoke: but if the democracy obtained a large, and perhaps the principal, share in the governing power, it would become the interest of the

²⁴⁹ Zie voor een overzicht van de invloed van Malthus op Darwin diverse werken, waaronder C. Buskes, *Evolutionair denken; de invloed van Darwin op ons wereldbeeld* (Amsterdam 2007)

²⁵⁰ Quinn 'Mill on poverty, population and poor relief', p 2.

opulent classes to promote their education, in order to ward off really mischievous errors, especially those which would lead to unjust violations of property.²⁵¹

Mill was een voorstander van het universeel kiesrecht, waar, uitzonderlijk voor die tijd, zelfs het vrouwenkiesrecht bij hoorde.²⁵² Maar net als Tocqueville hoopte Mill dat er in een gepast tempo uitvoering aan dit ideaal gegeven zou worden. De capaciteitstoets die eerder in dit onderzoek aan bod is gekomen was ook hier een dankbare uitvlucht voor de liberaal: pas wanneer de volkse massa er klaar voor was, zouden zij het kiesrecht moeten krijgen.²⁵³ De voornaamste reden om de toekenning van democratische rechten uit te stellen voor Mill was zijn angst voor de terreur van de middelmaat. Hij was van mening dat een overheid die gelegitimeerd was door middel van democratische verkiezingen of rustte op een zeer grote aristocratische klasse nooit in staat was te handelen op een niveau dat boven het gemiddelde van de groep uitkwam. Mediocratie was dan het resultaat.²⁵⁴

Daarnaast bestond voor Mill het risico dat een te snelle invoering van het universeel kiesrecht democratische verkiezingen zou doen vervallen in een strijd tussen klassenbelangen²⁵⁵ en democratische representatie daarmee tot een manier om op tirannieke wijze een wil op te leggen aan de minderheid.²⁵⁶ Voor de liberalen was het duidelijk dat zij geen overheid wilden die gedomineerd werd door een bepaalde klasse.²⁵⁷

Verantwoordelijkheid voor het pauperisme

Mill deelt de angst van Tocqueville dat individuen afhankelijk worden van de staat door publieke bijstand.²⁵⁸ Toch meent Mill dat een hulpvraag vanuit een levensbedreigende situatie gerechtvaardigd is.²⁵⁹ Wanneer mensen sterven van de honger, vervallen principiële

²⁵¹ Mill, *Autobiography* (1981) p 179.

²⁵² Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 69.

²⁵³ Ibidem, p 69.

²⁵⁴ Ibidem, p 70.

²⁵⁵ Ibidem, p 71.

²⁵⁶ Ibidem, p 71.

²⁵⁷ Ibidem, p 71.

²⁵⁸ Ibidem, p 128.

²⁵⁹ Ibidem, p 128.

filosofische opvattingen en dient er hulp geboden te worden door de samenleving. Zij zijn verplicht alles te doen wat in hun macht ligt.^{260 261}

De staat heeft dus wel degelijk een verantwoordelijkheid om in te grijpen wanneer de omstandigheden dermate precair worden dat er levens op het spel staan. Daarnaast heeft de staat een verantwoordelijkheid om ieder mens een acceptabele startpositie te geven, bijvoorbeeld door middel van goed onderwijs.²⁶² Hoewel Mill dus geen voorstander is van overheidsingrijpen is hij bereid tot grote concessies. We zullen later zien dat Mill zelfs pleit voor een ‘generaal pardon’: een gehele generatie uit de armoede ontheffen op kosten van de staat, zodat de volgende generaties een frisse start kunnen maken.²⁶³

Het welvarende deel van de natie heeft ook een verantwoordelijkheid in de ogen van Mill, maar hij vraagt geen liefdadigheid van hen.²⁶⁴ Anders dan Tocqueville is Mill van mening dat private liefdadigheid moreel en praktisch onverstandig is.²⁶⁵ Allereerst voldoet private hulp nooit aan de eisen van de werkelijkheid. De hulp die particulieren bieden is namelijk ofwel te overvloedig, ofwel te mager.^{266 267} Dit is voor Mill, zeker gezien zijn utilistische opvattingen moeilijk te accepteren. Ten tweede, het is lastig te rechtvaardigen dat de overheid voorziet in het levensonderhoud van gedetineerden, maar de ‘onschuldige armen’ veroordeelt tot een bedelend bestaan.^{268 269} Liever ziet Mill private liefdadigheid daarom als aanvulling op de mogelijke publieke bijstand.^{270 271} Want, zo redeneert hij, de overheid kan geen onderscheid maken tussen de armen die werkelijk tegen hun wil veroordeeld zijn tot de bijstand, en zij die

²⁶⁰ Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 128.

²⁶¹ Ibidem, p 128.

²⁶² Ibidem, p 129.

²⁶³ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book II, p 375.

²⁶⁴ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 129.

²⁶⁵ Ibidem, p 129.

²⁶⁶ Ibidem, p 129.

²⁶⁷ J.S. Mill, *Principles of Political Economy* (London 1965) book V, p 962.

²⁶⁸ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 129.

²⁶⁹ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book V, p 962.

²⁷⁰ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 129.

²⁷¹ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book V, p 962.

het te danken hebben aan een lakse levenshouding. Private filantropen kunnen dit wel, en op die manier zijn juist zij in staat om de onschuldigen van een extra bijdrage te voorzien.^{272 273}

Behalve de mogelijkheid om nauwkeuriger te werk te gaan dan de overheid, hebben rijken nog een taak, die zij volgens Mill verwaarlozen.²⁷⁴ De rijken verzaken de armen een goede opleiding te geven, terwijl dit in een tijd van democratisering van groot belang is.²⁷⁵ Mill's afkeer van deze kortzichtigheid brengt hem er zelfs toe te hopen dat 'anti-property doctrines'²⁷⁶ populair zouden worden onder de massa, zodat de rijken eindelijk zouden inzien dat hun onwil de armen te onderwijzen een gevaarlijke fout is.²⁷⁷ Ook zou een goede opleiding ervoor zorgen dat de armen zelf zouden leren inzien welke keuzes in hun eigen belang zijn. Ze zouden leren begrijpen dat zelfdiscipline hen zou helpen richting een welvarender toekomst, bijvoorbeeld door minder kinderen te nemen.²⁷⁸

Oplossingen voor het pauperisme

We hebben gezien dat Mill een ambivalente en aarzelende houding heeft met betrekking tot de vraag welke instantie (individu – samenleving – staat) de verantwoordelijkheid heeft om het vraagstuk op te lossen. De oplossingen die hij voorstaat ondersteunen dit beeld: de armen zijn verantwoordelijk voor zichzelf omdat zij meer zelfdiscipline in acht moeten nemen, de rijken zouden moeten inzien dat zij een verantwoordelijkheid hebben tegenover de armen omdat zij anders het slachtoffer zullen worden van rancune bij verkiezingen, en de overheid dient goede startkwalificaties te verschaffen en in geval van hongersnood levensreddend op te treden.

De oplossingen die Mill voorstaat laten zien dat de lijn tussen utilisme en utopisme dun kan zijn. Desalniettemin zijn de plannen van Mill onorthodox te noemen en om die reden erg interessant. Veel van zijn plannen zijn gericht op de lange termijn, en eventuele volgende

²⁷² Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 129.

²⁷³ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book V, p 962.

²⁷⁴ Mill, *Autobiography* (1981) p 179.

²⁷⁵ Ibidem, p 179.

²⁷⁶ Ibidem, p 179.

²⁷⁷ Ibidem, 179.

²⁷⁸ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 129.

generaties. Dit laat de theoretische en abstracte kant van Mill's denken zien, voornamelijk gericht op het aanpakken van de beginselen van het probleem. De aandacht die hij besteedt aan de hulp op korte termijn is daarmee vergeleken summier te noemen. Publieke hulp is op korte termijn noodzakelijk. Het gaat er vooral om een juiste balans te vinden. Mensen zouden niet mogen sterven van tekorten, maar evenmin moeten zij weldadig kunnen leven van hun bijstandsuitkering.²⁷⁹ Op deze manier is het risico klein dat men ten onrechte gebruik maakt van een uitkering. Hierin zien we dat Mill de vrees van Tocqueville deelt dat publieke bijstand demotiverend kan werken.²⁸⁰ Dat Mill toch voor publieke bijstand op de korte termijn kiest komt voort uit zijn idee dat een mens altijd hoop op een betere toekomst moet hebben, omdat hij anders geen enkele prikkel heeft om zijn leven te beteren:

‘When the condition of any one is so disastrous that his energies are paralyzed by discouragement, assistance is a tonic, not a sedative: it braces instead of ‘deadening’ the active faculties.’²⁸¹

De oplossingen op de lange termijn tonen het innovatieve karakter van Mill's denken. Om het pauperisme op een fundamenteeler niveau op te lossen moeten de armen zelfdiscipline worden bijgebracht door middel van onderwijs.²⁸² Hier wordt de invloed van Malthus zichtbaar. Pauperisme wordt veroorzaakt door (te) lage lonen, en deze lage lonen zijn een gevolg van een te sterke concurrentie op de Britse arbeidsmarkt. Fabriekseigenaren hebben de werknemers voor het uitkiezen. Dit houdt de lonen laag. De enige structurele oplossing, aldus Mill, is een kleinere beroepsbevolking. Dit betekent dat de arbeidersklasse er voor moet zorgen dat er minder kinderen geboren worden, zodat het armoedeprobleem geleidelijk verdwijnt:

‘But let us try to imagine what would happen if the idea became general among the labouring class, that the competition of too great numbers was the ‘special’ cause of their poverty; so that every labourer looked [...] upon every other who had more than the number of children which the

²⁷⁹ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book V, p 961. ‘The problem to be solved is therefore one of peculiar nicety as well as importance; how to give the greatest amount of needful help, with the smallest encouragement to undue reliance on it.’

²⁸⁰ Ibidem, p 128.

²⁸¹ Ibidem, p 961.

²⁸² Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 129.

circumstances of society allowed to each, as doing him a wrong – as filling up the place which he was entitled to share.’²⁸³

Bij zijn pleidooi voor geboortebeperking wordt duidelijk dat zijn utilistische principes ten koste gaan van zijn ideeën over vrijheid. In *On Liberty* stelde Mill immers dat de privésfeer van het individu gehandhaafd moet blijven tegen de samenleving.²⁸⁴ Met het pleidooi voor geboortebeperking rekt hij het principe van het niet-schaden op tot een aanzienlijke reikwijdte.

Onderwijs is in Mill’s theorie de enige manier om de paupers zelfdiscipline bij te brengen. Het pijnpunt in Mill’s analyse zit in het feit dat onderwijs en extreme armoede elkaar uitsluiten.²⁸⁵ Om deze reden zullen de door hem voorgestelde maatregelen waarschijnlijk geen effect hebben, ‘unless means can be contrived of raising the entire body to a state of tolerable comfort, and maintaining them in it until a new generation grows up.’²⁸⁶ Als we de omvang van het armoedeprobleem in Groot-Brittannië in ogenschouw nemen, dan rijst de vraag of Mill zich beseft hoe hoog de kosten van een dergelijke vrijstelling van een hele generatie zouden oplopen. Mill’s redenering is daarom slechts in theorie sluitend te noemen.

De laatste oplossing die Mill aandraagt voor het pauperisme is het meest verstrekkend: kolonisatie of emigratie. Mill stelt een beloning voor om jongeren uit arme gezinnen te laten vertrekken.²⁸⁷ Door deze beurs beschikbaar te stellen, denkt Mill het armoedeprobleem te kunnen verminderen. Omdat veel arme plattelanders naar de stad trekken denkt Mill dat het verstandig is deze groep plattelanders te laten emigreren voordat ze hun weg naar de stad vinden:

By giving the preference [...] to young couples, or when they cannot be obtained, to families with children nearly grown up, the expenditure would be made to go the farthest possible towards

²⁸³ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book II, p 371.

²⁸⁴ Mill, *On Liberty* (2002) hoofdstuk 4

²⁸⁵ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book II, p 375.

²⁸⁶ Ibidem, p 375.

²⁸⁷ Ibidem, p 376. ‘A grant of public money, sufficient to remove at once, and establish in the colonies, a considerable fraction of the youthful agricultural population.’

accomplishing the end, while the colonies would be supplied with the greatest amount of what is there in deficiency and here in superfluity, present and prospective labour.’²⁸⁸

Het karakter van de door hem voorgestelde oplossingen toont, in de woorden van filosofe Sharon Vaughan, de aard van Mill: ‘Nooit accepteerde hij halve oplossingen of liet hij lastige vraagstukken liggen.’²⁸⁹

De civil society van Mill

Tocqueville behandelde in zijn algemene politieke theorie civil society als een vrije sfeer tussen individu en staat in, het liefst op lokaal niveau. Dit komt overeen met Hegel’s conceptie van een samenleving die zich onafhankelijk van de staat handhaaft en gevuld is met organisaties die vrije personen oprichten om hun behoeften te bevredigen. Bij Mill ontbreekt een dergelijk beeld van civil society. Toch kunnen er conclusies worden getrokken over hoe Mill’s civil society eruit ziet. Primair is Mill’s civil society gericht op het garanderen van de vrijheid van het individu. Een goede illustratie hiervan is de afweging die Mill in *Principles of political economy* maakt tussen het kapitalisme en het socialisme. Het kapitalisme is voor Mill problematisch, omdat het opzettelijk ongelijkheden in stand houdt en mensen geen gelijke startpositie verschaft.²⁹⁰ Het communisme verwerpt hij op basis van één criterium: welk van de twee systemen garandeert een grotere vrijheid voor haar burgers?²⁹¹ Mill ziet al snel in dat de aanslag op de vrijheid door het communistisch systeem nog lastiger te vereenzelvigen is met individuele vrijheid dan het kapitalisme.²⁹² Dat Mill geen duidelijke scheiding aanbrengt tussen de samenleving en de overheid is ook te verklaren vanuit het primaat van de individuele vrijheid. Mill maakt zich namelijk geen zorgen welke groepering zijn individualisme kan bedreigen, maar is bezorgd dat dit *kan* gebeuren.

Een tweede element van Mill’s civil society is het utilisme. De distributie van verantwoordelijkheden en taken geschiedt niet op basis van principes maar op basis van effectiviteit. Dit blijkt uit zijn oplossingen voor het pauperisme. Hij is een verklaard

²⁸⁸ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book II, p 376.

²⁸⁹ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 121.

²⁹⁰ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book II, p 207.

²⁹¹ Ibidem, p 208.

²⁹² Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 130.

tegenstander van publieke bijstand, maar als er levens op het spel staan geeft hij toe dat de samenleving de taak heeft dit te voorkomen. De verantwoordelijkheid voor het armoedeprobleem legt hij primair bij het gebrek aan zelfdiscipline van de armen, maar toch verwijt hij de overheid en de hogere klassen dat zij geen actie ondernemen. Particuliere armenzorg wijst hij af omdat deze niet efficiënt genoeg omgaat met de beschikbare middelen. Mill's civil society is hiermee georganiseerd op basis van efficiëntie, effectiviteit, en nut.

Het liberalisme van Mill

Hoe valt het liberalisme van Mill te karakteriseren? Om te beginnen is het goed te benadrukken dat Mill in de liberale politieke traditie thuis hoort. Het feit dat de vijf gedefinieerde kenmerken (representatie, eigendomsrechten, rechtsgelijkheid, antirevolutionair, vrees voor despotisme) van het negentiende-eeuwse liberale programma allen aanwezig zijn in zijn werken rechtvaardigt dit. Met name op het gebied van de rechtsgelijkheid en de vrees voor het democratisch despotisme toont hij aan thuis te horen in het liberale landschap. De mede door hem ontwikkelde morele theorie van het utilisme is de meest radicale vorm van rechtsgelijkheid denkbaar, doordat het geen waarde hecht aan afkomst, familiebanden of andere achtergronden.²⁹³ Ieder individu telt als één in de optelsom van pijn en geluk. Het door hem beschreven pleidooi voor individuele vrijheid in *On Liberty* is een aanvulling op deze rechtsgelijkheid, doordat het bewerkstelligt dat een collectief van – bijvoorbeeld – een hogere of lagere klasse nimmer in de persoonlijke levenssfeer van het individu mag treden.²⁹⁴ De vrijheidstheorie uit *On Liberty* toont ook de vrees voor het despotisme dat Mill erop nahield.

Is Mill dan de liberaal die als schoolvoorbeeld voor het negentiende-eeuwse liberalisme kan gelden? Nee. Wanneer we het antirevolutionaire aspect van het liberalisme ruim interpreteren kan er gesteld worden dat Mill zich in bepaalde opzichten wel degelijk een revolutionair toont, zij het dat hij niet uit is op het gewelddadig omver werpen van de overheid. Kenmerkend voor het antirevolutionaire aspect van het liberalisme is namelijk dat zij zich afzijdig houden van te grote, plotsklapse omwentelingen, maar vertrouwen op geleidelijke, stapsgewijze verandering. Geen revolutie maar evolutie. Mill toont zich in enkele van zijn

²⁹³ Mill, *Utilitarianism* (1998) p 56.

²⁹⁴ Mill, *On Liberty* (2002) p 63 – 78.

oplossingen voor het pauperisme probleem juist wel een revolutionair. Hij dringt aan op het ontheffen van een gehele generatie uit de armoede door staatsingrijpen en wil collectieve emigratie van kansarmen.²⁹⁵ Wellicht tonen dergelijke grootschalige ideeën aan dat Mill een systeemdenker was met een pragmatisch karakter, maar deze utopische grootschaligheid is moeilijk te rijmen met het meer bedachtzame, gematigde karakter van het negentiende-eeuwse liberalisme.

Een tweede punt waarop het liberalisme van Mill lastig te vereenzelvigen is met de algemene uitgangspunten van het liberalisme in de negentiende eeuw is het feit dat Mill vrijwel niet spreekt over particuliere initiatieven om zorg te dragen voor de publieke zaak. Weliswaar beticht hij de rijke klassen dat zij onvoldoende onderwijs verschaffen aan de onderklasse, maar een beroep op de zelfredzaamheid van het individu met behulp van de samenleving blijft achterwege. Sterker nog, armenzorg door middel van particuliere, vrije associaties wijst hij af omdat zij niet in staat zouden zijn de armenzorg juist te doseren.²⁹⁶ Binnen het liberalisme van Mill maken individuen dus vrijwel geen gebruik van het recht op vereniging dat zij binnen een vrije samenleving genieten.

Wel kan worden opgemerkt dat in het liberalisme van Mill de samenleving een relatief grote verantwoordelijkheid heeft om er zorg voor te dragen dat een individu zijn *potentie* vervult. Door middel van onderwijs dient de samenleving ervoor te zorgen dat personen rationele en autonome individuen worden.²⁹⁷ Ook in het debat over het pauperisme komt deze verantwoordelijkheid terug, wanneer Mill het de rijkere klasse verwijt dat zij hun verantwoordelijkheid niet nemen door geen of gebrekkig onderwijs te verzorgen. Dit geeft het liberalisme van Mill een sociaal karakter. Gesteld kan worden dat Mill bereid is de zelfredzaamheid van het individu ondergeschikt te maken aan emancipatoire beginselen. In het tegenwoordige debat over het liberalisme zou men spreken van het liberalisme van de ‘positieve’ vrijheid.²⁹⁸

²⁹⁵ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book II, p 376.

²⁹⁶ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 129.

²⁹⁷ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book II, p 375.

²⁹⁸ Zie voor een karakterisering van het twintigste-eeuwse debat over het positieve en negatieve liberalisme I. Berlin, *Liberty* (Oxford 2002)

IV. Johan Rudolf Thorbecke

*Beechey's Portrait of Sir Francis ...*²⁹⁹

In 1793 verscheen Sir Willieam Beechey's *Portrait of Sir Francis Ford's Children Giving a Coin to a Beggar Boy*, waarop twee kinderen uit een welgesteld milieu zijn afgebeeld die een aalmoes geven aan een arme jongeman. Aan de vooravond van de negentiende eeuw toont het de grote klassenverschillen en de zorgplicht die (een deel van) de rijke klasse kennelijk voelde voor de paupers. Het iets waar ze zich op lieten voorstaan, gezien het feit dat de kinderen uit deze klasse werden vereeuwigd tijdens het doen van een goede daad. Was het geven van aalmoezen volgens Tocqueville goed voor het in stand houden van sociale verbanden, zo zag Johan Rudolf Thorbecke (1798 – 1872) het als een naïviteit. Het toonde een gebrek aan

²⁹⁹ W. Beechey, *Portrait of Sir Francis Ford's Children Giving a Coin to a Beggar Boy* (1793) online op: <http://www.tate.org.uk/servlet/ViewWork?workid=20757&tabview=image> laatst geraadpleegd 1 januari 2011.

realisme als men de armenzorg in het Koninkrijk der Nederlanden van de negentiende eeuw op particuliere initiatieven wilde baseren.³⁰⁰ In praktijk was het in de vroege negentiende eeuw vooral de kerk die zorgde voor steun aan de behoeftigen.³⁰¹ In een beschaafd land als het Koninkrijk kon het volgens Thorbecke niet zo zijn dat de arme afhankelijk was van de kerk, maar wat waren de alternatieven voor handen?³⁰²

Thorbecke's levensloop en de vorming van zijn politieke ideeën worden beschreven in het eerste deel, waarna zijn denkbeelden over pauperisme geanalyseerd worden aan de hand van de drie punten: de wijze waarop Thorbecke pauperisme beschouwde als bedreiging voor de burgerlijke en democratische samenleving, waar de verantwoordelijkheden liggen om zorg te dragen voor de armen, en welke oplossingen Thorbecke voorstaat. Vervolgens wordt er een algemeen beeld van Thorbecke's begrip van de civil society beschreven en worden zijn ideeën in een ideologisch kader geplaatst.

Politieke biografie

Thorbecke's ideeën zijn leidend geweest voor de ontwikkeling van Nederland in de negentiende eeuw.³⁰³ Toch was hij meer een Europeaan dan een Nederlander. Geboren in een Duits-georiënteerde familie³⁰⁴ heeft hij lange tijd met een been over de grens geleefd.³⁰⁵ Hij werd, als zoon van een tabakshandelaar die al vroeg werkloos was geworden, thuis zes dagen per week onderwezen door zijn vader³⁰⁶ en maakte succesvol zijn universitaire studie in de klassieke talen af aan de universiteiten van Amsterdam en Leiden.³⁰⁷ In 1820 promoveerde Thorbecke op Asinius Pollio met het proefschrift *Commentatio de C. Asinii Pollionis vita et studiis doctrinae*³⁰⁸ en ontving kort daarna een beurs voor een wetenschappelijke reis door

³⁰⁰ A. Kort, *Geen cent te veel; armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850 – 1940* (Hilversum 2001) p 69 – 70.

³⁰¹ Kort, *Geen cent te veel* (2001), p 69.

³⁰² Ibidem, p 69.

³⁰³ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 9.

³⁰⁴ K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke; een historisch-critische studie* (Leiden 1949) p 2.

³⁰⁵ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 27 - 28.

³⁰⁶ Ibidem, p 30.

³⁰⁷ Ibidem, p 35.

³⁰⁸ Ibidem, p 45.

Duitsland, om zijn kennis van de filosofie te verdiepen.³⁰⁹ Tijdens zijn verblijf in Duitsland ontmoet hij onder meer Friedrich Schelling en Johann Wolfgang von Goethe en raakt hij beïnvloed door de Romantiek.³¹⁰ Na een periode doorgebracht te hebben aan de universiteit van Göttingen keerde hij in 1822 terug naar Zwolle.³¹¹

In 1824 nam zijn leven een andere wending, toen hij besloot een hoogleraarschap aan de in 1817 door Willem I opgerichte universiteit van Gent te accepteren.³¹² Dit was een verandering in zijn academische bestaan, omdat de filosofie hiermee op een minder prominente plaats kwam te staan. In plaats van de natuurfilosofie en de klassieke talen waar hij zich voorheen mee bezig had gehouden, wijde Thorbecke de colleges uit naam van zijn Gentse leerstoel aan de ontwikkeling van het Europese statensysteem. Daarnaast groeide zijn kennis in de betrekkelijk nieuwe economische wetenschap.³¹³ Deze economische interesse toonde zich voornamelijk in de colleges staathuishoudkunde gaf. Aan de hand van de werken van Smith, Ricardo, Say en Malthus³¹⁴ verdiepte hij zich in de gevolgen die de industriële revolutie voor de samenleving had. Hij publiceerde onder meer een artikel over het effect van machines voor de arbeidersklasse: *Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen* (1830).³¹⁵

Met het uitbreken van de Belgische opstand in 1830 moest Thorbecke Gent verlaten. Hij keerde terug naar Leiden, waar hij een tijdelijk hoogleraarschap aan de universiteit kreeg aangeboden.³¹⁶ Volgens diverse auteurs staat Thorbecke in deze periode als conservatief bekend, vanwege zijn verzet tegen de afsplitsing van België en zijn steun aan

³⁰⁹ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 45.

³¹⁰ M. Blessing, *Thorbecke: romantisch liberaal*, online op: http://www.veenmagazines.nl/00/hn/nl/0/artikel/print/26817/Thorbecke:_Romantisch_liberaal.html, laatst geraadpleegd 12 februari 2011.

³¹¹ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 113.

³¹² Ibidem, p 213.

³¹³ Ibidem, p 217 – 224.

³¹⁴ Ibidem, p 245.

³¹⁵ J.R. Thorbecke, 'Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen' in: K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke; een historisch-critische studie* (Leiden 1949) p 458 – 469, 458.

³¹⁶ Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke* (1949) p 6.

koning Wilhem I³¹⁷, al plaatst biograaf Drentje daar enige vraagtekens bij. Hij merkt op dat Thorbecke zich tegen de Belgische opstand keerde omdat deze negatief en afbrekend van aard zou zijn, terwijl Thorbecke's liberalisme 'op staatsvorming gericht' was. Hij twijfelde in de periode van de Belgische opstand nog over de wijze waarop democratische hervormingen plaats zouden moeten vinden, maar stond er wel degelijk voor open.³¹⁸

In plaats van conservatief, was Thorbecke's weerstand tegen de revolutionaire agenda van het Belgisch liberalisme beter te karakteriseren als het in de negentiende eeuw zo bekende *Altliberalismus*³¹⁹ of 'aristocratisch liberalisme'.³²⁰ Deze liberalen bezagen de opkomende volkssoevereiniteit met ambivalentie omdat hun idealen 'vrijheid, individualisme en diversiteit'³²¹ mogelijk bedreigd werden door te snelle wijzigingen in het politiek bestel. Thorbecke vreesde – net als Tocqueville – het democratisch centralisme en volksdespotisme. Thorbecke meende dat gemeenten en provincies 'als tegenwicht tegen het politieke centralisme een zekere zelfstandigheid [moesten] behouden.'³²² 'Wij hebben in onzen tijd, mijn's oordeels, het provincialisme oneindig minder dan de centralisatie te vrezen, en wij mogen waarlijk wel de aanmatigheden van de laatste door het eerste temperen.'³²³ Uiteindelijk toonde hij zich, met deze controlemechanismen in acht nemend, toch een democraat. Er is dus wel degelijk sprake van toenemende progressief-liberale ideeën bij Thorbecke tussen de late jaren dertig en vroege jaren veertig van de negentiende eeuw.

In 1844 vormt zich een comité van negen mannen onder leiding van Thorbecke, met als doel een nieuwe grondwet te schrijven.³²⁴ In de kamer werd zijn voorstel voor een nieuwe grondwet weggestemd: 34 stemmen tegen, 21 stemmen voor.³²⁵ Omdat het van te voren duidelijk was dat het voorstel geen meerderheid zou halen, daar was het immers te liberaal

³¹⁷ Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke* (1949) p 51.

³¹⁸ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 262.

³¹⁹ Bernard Kuelp, *Ordnungskonzeptionen*, online op: <http://www.bernhard-kuelp.de/ordnungs.htm>, laatst geraadpleegd 25 januari 2011.

³²⁰ Zie voor een overzicht van het aristocratisch liberalisme A.S. Kahan, *Aristocratic liberalism; the social and political thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill, and Alexis de Tocqueville* (Oxford 1992)

³²¹ Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 5

³²² Drentje, *Thorbecke* (2004) p 263.

³²³ Ibidem, p 263.

³²⁴ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 392.

³²⁵ J.C. Boogman, *Rondom 1848; de politieke ontwikkeling van Nederland 1840 – 1858* (Bussum 1978) p 43.

voor van aard, rijst de vraag wat Thorbecke's bedoelingen waren met het indienen van het voorstel. Historicus J.C. Boogman meent hierover: 'Men krijgt [...] de indruk dat Thorbecke er in deze jaren aan twijfelde of het politieke doel dat hij nastreefde wel bereikt zou kunnen worden langs de weg van de geleidelijke ontwikkeling.'³²⁶ Wellicht wilde Thorbecke de status-quo opschudden om de geesten rijp te maken voor dat wat mogelijk nog komen ging.³²⁷

De val in 1848 van de juli-monarchie in Frankrijk deed de Nederlandse politieke wereld in een stroomversnelling belanden, waarop zelfs de toenmalige Koning Wilhem II bereid was tot een ruimere herziening van de grondwet.³²⁸ Via diverse politieke schermutselingen tussen Koning Wilhem II, toenmalig Minister van Binnenlandse Zaken Schimmelpennink en Thorbecke, kon laatstgenoemde uiteindelijk in 1849 een regeringsverklaring uitspreken die eindigde met de woorden 'Wacht op onze daden' en zijn zelf geschreven grondwet in beginnen te voeren als Minister van Binnenlandse zaken.³²⁹ Thorbecke zou nog tweemaal het ministerschap bekleden in de jaren zestig en zeventig, maar geen van deze twee regeringen waren zo historisch van aard als het eerste, dat niet alleen Nederland van een nieuwe Grondwet voorzag (1848), maar ook de Kieswet (1850), de Provinciewet (1850) en de Gemeentewet (1851) invoerde.³³⁰

Pauperisme

Nederland kende in de negentiende eeuw veel armoede. Het was een onderwerp dat ook Thorbecke aan het hart ging.³³¹ Toevallig, of misschien niet geheel toevallig, leek de situatie rond het revolutiejaar 1848 te verergeren. De economische uitgangspositie van Nederland verslechterde, de ontevredenheid groeide, en het aantal behoeftigen steeg. Historicus Boogman stelt dat de periode tussen 1843 en 1848 een zware beproeving voor de minder

³²⁶ Boogman, *Rondom 1848* (1978) p 43.

³²⁷ Ibidem, p 43.

³²⁸ Ibidem, p 50 – 51.

³²⁹ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 407.

³³⁰ Ibidem, p 405 – 416.

³³¹ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 249.

bedeelden vormde. Er ontstonden oproeren en bakkerswinkels werden geplunderd. Het aantal behoeftigen bereikte het aantal van een half miljoen, op een bevolking van drie miljoen.³³²

Zowel als beschouwend hoogleraar te Gent, als in de rol van wetgevend politicus te Den Haag heeft Thorbecke zich met de problematiek van het pauperisme bezig gehouden. Hoewel geschoold als classicus en filosoof, legde hij een grote interesse voor de economische wetenschap aan de dag sinds zijn aankomst in Gent in de jaren twintig.³³³ Dankzij Thorbecke's aanstelling te Gent werd hij al vroeg bekend gemaakt met de gevolgen van de Industriële Revolutie. Gent was namelijk één van de steden op het Europese vasteland die al vroeg industrialiseerden.³³⁴ Thorbecke bevond zich op het juiste moment op de juiste locatie.

De belangrijkste documenten om de visie van Thorbecke vast te stellen zijn de twee redes *Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen*, uitgesproken in 1830 voor de Maatschappij van Taal en Letteren te Gent, en *Over het heedendaagsche staatsburgerschap*, uitgesproken terug in Nederland in 1844. Daarnaast geven zijn wetsontwerpen over armenzorg in de periode 1846 – 1854 een beeld van zijn denken over de materie.

Pauperisme en samenleving

In de lezing *Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen* uit 1830 merkt Thorbecke op dat 'de tendens van politieke en maatschappelijke gelijkheid'³³⁵ in spanning verkeerd met de 'de groeiende kloof tussen arm en rijk'³³⁶. In zijn beschouwing over de invoering van machines stelt hij zich de vraag 'of de hieruit voortspruitende verarming van vele arbeiders, of het gebrek en de ellende, welke tevens met die verarming veld winnen, voor de geheele huishouding niet een grooter kwaad en verlies zijn, dan het voordeel aan de betere hoedanigheid en lagere prijzen

³³² Boogman, *Rondom 1848* (1978) p 43.

³³³ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 245.

³³⁴ Ibidem, p 245.

³³⁵ Ibidem, p 246.

³³⁶ Ibidem, p 246.

der waren verknocht.³³⁷ Thorbecke merkt op dat de groeiende armoede onder de arbeiders ‘teregt als eene de diepste en gevaarlijkste wonden van het maatschappelijk lichaam’³³⁸ mag worden gezien. In zijn verhandeling toont Thorbecke zich dus gematigd kritisch over gevolgen van de vrije markt economie. De al eerder besproken paradox dat welvarende, moderne landen een grote onderklasse huisvesten valt ook Thorbecke op. Terwijl publieke organisaties hun krachten bundelen om het welzijn in de samenleving te vergroten heerst er in de fabrieken juist een situatie van ‘de grootste en schreeuwendste ongelijkheid.’³³⁹

Hij sluit de Gentse rede af met een oproep om de ontwikkelingen ‘met kennis en inzicht van den beginne af toe te lichten’³⁴⁰ om zo de arbeiders ‘naar die streek te wenden, dat zij, in stede van ons mede te slepen, met de gezamenlijke vorderingen van een welgeordend, naar innerlijke overeenstemming strevend, maatschappelijk bestaan gelijken koers houden.’³⁴¹

In het decennium na zijn toespraak lijkt zijn visie op de economische verhoudingen te veranderen. De ‘sociaaldemocratische, pre-marxistische teneur’³⁴² en de ‘oproep tot ingrijpen, tot regelen van de sociale kwestie’³⁴³ maken plaats voor een ‘een toon van resignatie, van wetenschappelijke berusting.’³⁴⁴ Dit wordt vooral duidelijk in de rede *Over het heedendaagsche staatsburgerschap* uit 1844. Historicus Boogman wijdt deze koerswijziging aan het feit dat Thorbecke ‘als leider van een progressief-liberale hervormingspartij’ vooral aangewezen was op ‘de steun van de gezeten en van de ‘midden’-burgerij en in die kring was men tot serieus ingrijpen op sociaal gebied niet bereid.’³⁴⁵

³³⁷ Thorbecke, ‘Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen’ p 459.

³³⁸ Ibidem, p 467.

³³⁹ Ibidem, p 466. ‘Het is opmerkelijk, dat ten zelfden tijde, op welken leer, publieke meening, zeden en openbare instellingen als ’t ware zamenspannen, om eene gelijkmatige verdeeling van welzijn, regt en vermogen te bevorderen, in de nijverheid eene orde van zaken stand grijpt, welke de moeder is van de grootste en schreeuwendste ongelijkheid.

³⁴⁰ Ibidem, p 469.

³⁴¹ Ibidem, p 469.

³⁴² Boogman, *Rondom 1848* (1978) p 33.

³⁴³ Ibidem, p 33.

³⁴⁴ Ibidem, p 33.

³⁴⁵ Ibidem, p 33.

Pauperisme en democratie

In de rede van 1844 gaat Thorbecke in op de uitdagingen die de 19^e eeuw als ‘staatsburgerlijke eeuw’ met zich meebrengt. De democratisering van het politieke bestel zorgt ervoor dat ‘in plaats van ieders bijzondere stand, ieder dezelfde betrekking tot de staat’³⁴⁶ heeft.

Het staatsburgerschap (in Thorbecke’s woorden ‘medewerking of stemregt, krachtens het lidmaatschap van den Staat, bij de algemene regering’³⁴⁷) roept vragen in hem op: ‘Zal de meerderheid van het getal immer kunnen regeren? Zijn kunde en wijsheid niet deel van de weinigen?’³⁴⁸ Hij is voorstander van het universeel kiesrecht, maar de wetgever mag hier beperkingen in aanbrengen. De weg richting ‘regeren per meerderheid van getal’³⁴⁹ is immers nog lang, en er moet blijken of ‘de drang naar deelgenootschap van staatsbeleid’ geen ‘revolutionaire gril’ is.³⁵⁰ De beperking van het stemrecht op basis van leeftijd en sekse zijn volgens Thorbecke geen verloochening van het beginsel van algemeen kiesrecht. Op dezelfde gronden vindt hij het redelijk bezit of inkomen als eis te stellen voor stemrecht. Gezien ‘de kracht die men vreest’ heeft Thorbecke hier begrip voor, mogelijk doelende op het socialisme of de volkse massa. Een grote meerderheid is immers nog niet rijp voor deelname aan het staatsbestuur:

‘Heeft de wetgever tegen de natuurlijke of al te snelle ontwikkeling van het nieuwe staatsregtelijke stelsel een steunpunt van weerstand in den census, een steunpunt buiten dat stelsel gezocht? Is dit zoo, het kan niemand bevreemden. Het stelsel wordt aangenomen ten zelfden tijde, waarin men erkent, dat de groote meerderheid nog lang niet rijp is voor de toepassing.’³⁵¹

Omdat bezit of inkomen ervoor zorgt dat een burger onafhankelijk is, is het in stand houden van de census op korte termijn gerechtvaardigd. Hierbij plaatst hij wel een kanttekening. De klasse der ‘bezitters’ moet toegankelijk zijn door middel van arbeid. Het stemrecht moet

³⁴⁶ J.R. Thorbecke ‘Over het hedendaagsche staatsburgerschap’, in: K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke; een historisch-critische studie* (Leiden 1949) p 470 – 480.

³⁴⁷ Thorbecke ‘Over het hedendaagsche staatsburgerschap’, p 470.

³⁴⁸ Ibidem, p 470.

³⁴⁹ Ibidem, p 474.

³⁵⁰ Ibidem, p 476.

³⁵¹ Ibidem, p 478.

namelijk in principe voor iedereen toegankelijk zijn, anders zou het de status van het universeel recht verliezen. De bezittende klasse mag geen gesloten klasse zijn.³⁵²

Verantwoordelijkheid voor het pauperisme

Thorbecke besteedt weinig tot geen aandacht aan de rol van private initiatieven om het pauperisme tegen te gaan. Armenzorg ziet hij primair als overheidstaak. Voor de invoering van Thorbecke's Grondwet was er nauwelijks sprake van armoedebeleid. Er was slechts een wettelijke aantekening daterende van 28 november 1818, waarin één aspect van de armenzorg stond vastgelegd: het domicilie.³⁵³ Dit was een regeling die bepaalde dat de geboorteplaats van een arme voor zijn zorg verantwoordelijk was, totdat hij langer dan vier jaar in een andere gemeente gewoond had, waardoor de zorgplicht doorgegeven werd.³⁵⁴ Het was een onduidelijke regel die voor veel conflicten zorgde, en die Thorbecke het liefst wilde wijzigen. Bij de Grondwetsherziening van 1848 wordt in art. 195 bepaald dat 'Het armbestuur is een onderwerp van aanhoudende zorg der Regering, en wordt door de wet geregeld.'³⁵⁵ Wanneer Thorbecke in 1849 het ministerschap van Binnenlandse Zaken aanvaardt, wordt de armenzorg dus officieel één van de portefeuilles waaraan hij zich kan wijden.³⁵⁶

Vanaf het begin is het duidelijk dat Thorbecke armenzorg als overheidszaak ziet. De reden hiervoor is dat Thorbecke het lot van de armen ziet als een maatschappelijk probleem, dat een direct gevolg is van het kapitalistische systeem.³⁵⁷ Omdat het pauperisme het gevolg was van staathuishoudkundige processen, moesten er ook staathuishoudkundige oplossingen geformuleerd worden. Historicus A. Kort wijst op Thorbecke's overtuiging dat het helpen van

³⁵² Thorbecke 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap', p 479. 'De wet wordt dus, al ontzegt zij het stemmen aan hen, welke de noodige vrijheid missen, het stelsel van algemeene stembevoegdheid niet ongetrouw. Onder één beding echter. Het verkrijgen van een genoegzaam bezit moet doorgaans allen, het moet niet enkel sommigen mogelijk zijn. De klasse der bezitters mag niet een ontoegankelijke, of voor de anderen nauwelijks toegankelijke stand zijn. Wanneer het stemregt, door wie ook uitgeoefend, het karakter van gemeen regt verliest, om dat van een voorregt te erlangen, gaat men tegen de streek der hedendaagsche vaart lijnregt in.'

³⁵³ Kort, *Geen cent te veel* (2001) p 68.

³⁵⁴ Ibidem, p 68.

³⁵⁵ Ibidem, p 69.

³⁵⁶ Ibidem, p 69.

³⁵⁷ Ibidem, p 69.

de behoeftige mens een morele verplichting voor de beschaafde staat was.³⁵⁸ Thorbecke meende dat kerkelijke en private hulp averechts konden werken, omdat er zo een ‘afscheiding van de armen naar geloofsbelijdenissen’ zou optreden.³⁵⁹ Daarnaast vreesde Thorbecke dat liefdadigheid de armen lui en zorgeloos zou maken.³⁶⁰

Oplossingen voor het pauperisme

In de theoretische werken van Thorbecke zijn geen concrete oplossingen voor het probleem van het pauperisme te vinden. Biograaf Drentje wijdt dit aan gebrekkige kennis van de economische wetenschap op het moment dat Thorbecke zijn academische lezingen schreef.³⁶¹ Slechts kort speelt Thorbecke in zijn Gentse lezing over de invloed van machines op de samenleving met de gedachte om het industrieel kapitaal te splitsen: ‘De ambachtsman, die tevens meester en werkgever is, trekt, behalve zijn arbeidsloon, de rente van zijn kapitaal, en de winst op het bedrijf.’³⁶²

Omdat Thorbecke niet publiceerde over theoretische oplossingen voor het pauperisme zijn we aangewezen op de wetten en wetsvoorstellen die onder zijn leiding tot stand kwamen om een beeld te krijgen van zijn ideeën. De bekendste van deze wetten is het voorstel voor de wet op het armbestuur dat Thorbecke in 1851 ontwierp.³⁶³ De wet zou de particuliere en kerkelijke instellingen verplichten aan dezelfde regels te gehoorzamen als de openbare armenzorg.³⁶⁴ Hierdoor zou de publiek georganiseerde armenzorg voortaan een onderscheid kunnen maken tussen ‘valide en invalide armen. Aan de eerste groep mocht in principe alleen arbeid worden verschaft, terwijl de tweede zoveel mogelijk in natura moest worden geholpen.’³⁶⁵

³⁵⁸ Kort, *Geen cent te veel* (2001) p 69.

³⁵⁹ P.B.A Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795 – 1854* (Groningen 1955) p 189.

³⁶⁰ Kort, *Geen cent te veel* (2001) p 69.

³⁶¹ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 246.

³⁶² Thorbecke, ‘Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen’ p 465.

³⁶³ Kort, *Geen cent te veel* (2001) p 69.

³⁶⁴ Ibidem, p 69.

³⁶⁵ Ibidem, p 70.

Het voorstel stuitte meteen op zware kritiek vanuit confessionele en conservatief liberale hoek.³⁶⁶ Groen van Prinsterer meende dat de plannen een aantasting van ‘godsdienstige en kerkelijke belangen’³⁶⁷ waren, en vanuit liberale hoek klonk de vrees dat er Engelse toestanden zouden ontstaan. Het Engelse debat over het mislukte systeem van wettelijke bijstand had daarmee haar weerslag gevonden aan de andere kant van het kanaal.³⁶⁸ In 1853 was Thorbecke’s wetsvoorstel nog niet in openbare behandeling genomen,³⁶⁹ omdat zijn regering in april 1853 ten val zou komen.³⁷⁰ Onder het nieuwe kabinet Van Hall dat vervolgens aantrad werd de armenzorg weer als vanouds vanuit een filantropisch gezichtspunt benaderd. De wet die dit kabinet in 1854 door het parlement loodste zou tot 1912 gehandhaafd blijven.³⁷¹

De civil society van Thorbecke

Anders dan politiek denkers als Hegel en Tocqueville heeft Thorbecke geen theoretische analyse van de burgerlijke samenleving nagelaten. Hetgeen het dichtst in de buurt komt van een dergelijke intellectuele exercitie is zijn Gemeentewet, daterende van 29 juni 1851.³⁷² Desalniettemin zijn er drie kenmerken te formuleren die tekenend zijn voor Thorbecke’s civil society. Allereerst valt op dat Thorbecke’s civil society nadruk legt op de regionale organisatie. Hij heeft, net als liberalen als Tocqueville en Mill, bedenkingen bij de centralisatie van (democratisch gelegitimeerde) macht. Deze nadruk op het regionale zien we terug in de sterke positie voor provincies en gemeenten in de Grondwet, Provinciewet en Gemeentewet. Drentje beschrijft dat nationale eenheid van wetgeving en bestuur leidend waren bij de samenstelling van de nieuwe bestuursstructuur van Nederland, maar binnen

³⁶⁶ Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795 – 1854* (1955) p 191.

³⁶⁷ Ibidem, p 191.

³⁶⁸ Kort, *Geen cent te veel* (2001) p 70. ‘Engeland is tot de keel toe in het slijk van ellende en zedeloosheid door den armentax verzonken, en hijgt naar ademtocht: met stuipachtige krachtsinspanning zoekt het zich daaruit te trekken.’

³⁶⁹ Boogman, *Rondom 1848* (1978) p 98.

³⁷⁰ Kort, *Geen cent te veel* (2001) p 70.

³⁷¹ De Wit, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (1980) p 142.

³⁷² *Wet regelende de zamenstelling, inrigting en bevoegdheid der gemeentebesturen*, online op: <http://www.heinvera.nl/recht/staats/gemeentewet1851.html>, laatst geraadpleegd 12 februari 2011.

wettelijke grenzen moesten gemeenten en provincies over een zo groot mogelijke autonomie beschikken.³⁷³

Het tweede element is dat de democratische deelname aan Thorbecke's civil society op termijn voor iedereen openstaat. In zijn rede over het staatsburgerschap spreekt Thorbecke uit dat de census op termijn zal moeten verdwijnen. Desondanks is een zekere bezorgdheid over de aan invloed winnende massa Thorbecke niet vreemd. Thorbecke's biograaf Drentje merkt op dat Thorbecke's zorgen over de democratisering van het politieke bestel op dit punt geïnspireerd lijken te zijn door Tocqueville's *démocratie en Amérique*.³⁷⁴ Deze praktische invulling van de angst is dan ook tekenend: elf procent van de mannelijke bevolking van drieëntwintig jaar en ouder had stemrecht in 1850 en dit percentage bleef vrijwel ongewijzigd tot een censusuitbreiding in 1887.³⁷⁵

Vergeleken met de civil society van Tocqueville en Mill bestaat er in Thorbecke's civil society een grote verantwoordelijkheid voor de staat. Dit is het derde element. Thorbecke is een economisch liberaal met laissez-faire ideeën, ziet het als staatsverantwoordelijkheid om de negatieve kanten van het kapitalisme te reguleren. Dit zien we terug in zijn pleidooi voor een publieke bijstand. Hieruit spreekt een vertrouwen in de effectiviteit van de overheid.

Het liberalisme van Thorbecke

In de Nederlandse geschiedschrijving heeft Thorbecke de statuur van rechtgeaard liberaal. Maar was hij dat ook? Op basis van het voorgaande kan opgemerkt worden dat Thorbecke's benadering van het liberale dilemma sterk afwijkt van de met twijfels en aarzelingen omringde standpunten van Tocqueville en Mill. De vijf gedefinieerde kenmerken (representatie, eigendomsrechten, rechtsgelijkheid, antirevolutionair, vrees voor despotisme) van het negentiende-eeuwse liberale programma zijn echter in meer of mindere mate aanwezig in de politieke filosofie van Thorbecke. Het bekendste wapenfeit van Thorbecke's politieke carrière, de invoering van de Nederlandse Grondwet in 1848, is een sprekend voorbeeld van het antirevolutionaire aspect van het liberalisme waar Kahan melding van

³⁷³ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 410 – 411.

³⁷⁴ Ibidem, p 9.

³⁷⁵ Ibidem, p 411.

maakt.³⁷⁶ De theorie dat liberalen geen revoluties starten maar ze juist tot einde brengen wordt bevestigd door Thorbecke's handelen toen het revolutiejaar 1848 ook het Nederlandse Koninkrijk in haar greep leek te krijgen. Ook het standpunt van Thorbecke, zoals verwoord in zijn rede *Over het heedendaagsche staatsburgerschap*, omtrent het voorlopige censuskiesrecht ligt in lijn met de negentiende-eeuwse liberale traditie. Thorbecke stond pal voor een regering die democratische representatie als fundament had, maar was aarzelend met de toekenning van democratische rechten aan inwoners van Nederland zonder bezit.

Desalniettemin lijkt Thorbecke openhartiger te staan tegenover de moderne democratische ontwikkelingen dan we op basis van het negentiende-eeuwse liberalisme zouden vermoeden. Drentje stelt dat Thorbecke 'de sociale dynamiek van de modern maatschappij' accepteerde zonder terughoudendheid.³⁷⁷ Het liberalisme van Thorbecke lijkt in dit opzicht dus progressiever van aard te zijn. Dit sluit aan bij zijn pleidooi voor rechtsgelijkheid dat kenmerkend is voor het liberalisme. In *Over het heedendaagsche staatsburgerschap* stelt hij onomwonden dat 'in plaats van ieders bijzondere stand, ieder dezelfde betrekking tot de staat'³⁷⁸ zou moeten hebben. Hiermee verwoord Thorbecke letterlijk het voor liberalen kenmerkende gelijkheidsideaal.

De Grondwet en Gemeentewet die Thorbecke in de jaren na de revolutie van 1848 invoerde getuigen van een zekere vrees voor een centralistische overheid. Dit lijkt aan te sluiten bij de onder liberalen wijdverspreide angst voor het despotisme van de staat. Desalniettemin handelt Thorbecke niet naar dit principe wanneer het het pauperismeprobleem betreft: armenzorg dient geen taak van particuliere individuen of associaties (kerken) te zijn, maar een overheidstaak. Hij legt hiermee dus een emancipatoire taak bij de staat, een keuze die weinig negentiende-eeuwse liberalen tot dusver hebben durven maken. Gezien het feit dat Thorbecke zonder terughoudendheid de sociale en politieke ontwikkelingen van de moderne maatschappij accepteerde en een grote emanciperende taak voor de staat zag weggelegd is het wellicht te rechtvaardigen het liberalisme van Thorbecke als 'progressief-liberaal' te definiëren.

³⁷⁶ Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 143.

³⁷⁷ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 244.

³⁷⁸ J.R. Thorbecke 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap', in: K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke; een historisch-critische studie* (Leiden 1949) p 470 – 480.

V. Pierre-Joseph Proudhon

*Vernet's Barricade rue Soufflot*³⁷⁹

De negentiende-eeuwse schilder Horace Vernet vereeuwigde de barricaden aan de Rue Soufflot in Parijs in het revolutiejaar 1848. Op de achtergrond is het Pantheon te zien, de laatste rustplaats voor de Franse intellectuele elite. Nog geen driehonderd meter er vandaan staat sinds de dertiende eeuw het indrukwekkende gebouw van de *l'Université Sorbonne*, de Universiteit van Parijs. In het revolutiejaar 1848 was dit de leefomgeving van de Franse anarchist Pierre-Joseph Proudhon (1809 – 1865). Opgegroeid in een eenvoudig en arm gezin is hij de enige denker in deze studie die aan den lijven heeft ondervonden wat armoede is.³⁸⁰ Dit onrecht, dat hij later overal om zich heen zag in de ongelijkheid van de samenleving, heeft hem altijd bezig gehouden.³⁸¹ Hoe kon hij de samenleving rechtvaardiger maken en het leven van de armen draaglijker?

³⁷⁹ H. Vernet, *Barricade rue Soufflot* (1848) online op:

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cd/Horace_Vernet-Barricade_rue_Soufflot.jpg laatst geraadpleegd 1 januari 2011.

³⁸⁰ G. Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon; a biography* (Montreal 1987) p 1 – 3.

³⁸¹ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 30.

Dit hoofdstuk begint met een introductie van Proudhon aan de hand van een korte politieke biografie. Hierna worden zijn denkbeelden over pauperisme geanalyseerd aan de hand van drie punten: de wijze waarop Proudhon pauperisme beschouwde als bedreiging voor de burgerlijke en democratische samenleving, waar de verantwoordelijkheden liggen om zorg te dragen voor de armen, en welke oplossingen hij voorstond. Vervolgens wordt Proudhon's begrip van de civil society in kaart gebracht en worden zijn ideeën in een ideologisch kader geplaatst.

Politieke biografie

Pierre-Joseph Proudhon werd geboren op 15 februari 1809, in het Franse dorp Besançon.³⁸² Volgens de overlevering zou zijn vader Charles-François Proudhon op een dag zijn baan hebben opgezegd om zijn geld te verdienen als zelfstandig bierbrouwer. Zijn bier viel in de smaak bij de bewoners van Besançon, niet in de laatste plaats omdat Proudhon senior de prijs dermate laag hield dat hij en zijn gezin er met moeite van konden leven. Op de vraag waarom hij niet de marktprijs voor zijn bier rekende antwoorde hij: 'Dit is de prijs van mijn onkosten, dit is de prijs van mijn arbeid.'³⁸³ Zijn vaders uitspraak zou Proudhon inspireren tot de stelling 'La propriété, c'est le vol'; 'bezit, het is diefstal'.^{384 385}

De armoede van het gezin Proudhon belemmerde hem in het volgen van een opleiding. Hoewel hij werd toegelaten tot de lokale school en hem het collegegeld van 120 francs per jaar werd kwijtgescholden, was er niet voldoende geld voor boeken. Latijn leerde hij door de woorden over te schrijven van zijn klasgenoten.³⁸⁶ Proudhon's opleiding eindigde voortijdig omdat zijn vader wilde dat hij bij zou dragen in de kostwinning.³⁸⁷ Hij solliciteerde bij een drukkerij en studeerde aan de hand van de drukproeven die hij 's avonds mee naar huis nam. Het betroffen vooral werken van theologische aard, waarbij zijn kennis van het Latijn en

³⁸² D.R. Kelly, B.G. Smith, 'Introduction', in: P.J. Proudhon, *What is Property?* (Cambridge 1993), p xi – xxxiii, xiii.

³⁸³ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 4.

³⁸⁴ Ibidem, p 4.

³⁸⁵ Ibidem, p 4.

³⁸⁶ Ibidem, p 6.

³⁸⁷ Ibidem, p 9.

Hebreeuws goed van pas kwam.³⁸⁸ In 1838 resulteerde zijn studie in een publicatie van filologische, taalkundige aard: *Eléments primitifs des langues*.³⁸⁹ De wetenschappelijke wereld reageerde verdeeld en Proudhon zou later zelf afstand doen van zijn voornaamste bevindingen in het werk.³⁹⁰ Desalniettemin was het voldoende om hem een aanvraag voor een studiebeurs te doen toekomen.³⁹¹

Gaandeweg de jaren '38 – '39 verschoof zijn interesse van de filologie naar de economische en politieke wetenschappen. Toen de academie uit zijn vroegere woonplaats, de *Academie de Besançon*, een essaywedstrijd organiseerde over het nut van de zondagsviering zond de Proudhon zijn eerste politieke geschrift in: *De la célébration du Dimanche*.³⁹²³⁹³ Het essay was een verdediging van de rustdag voor arbeiders en een pleidooi voor rustieke, rurale levenswijze uit Proudhon's jeugd.³⁹⁴ Het won overigens slechts een bronzen medaille, omdat het grootste deel van de jury zich niet kon vinden in de radicale kanttekeningen die Proudhon plaatste.³⁹⁵ Proudhon zelf was enthousiast over zijn geschrift, gezien de brief die hij meestuurde naar de *Academie*. Er stond in vermeld dat het een totaal nieuwe benadering van de filosofie was en onderdeel van een groots en compleet systeem.³⁹⁶

Het essay hielp Proudhon om zijn ideeën vorm te geven en te ontwikkelen.³⁹⁷ Charles Augustin Sainte-Beuve (1804 – 1869), een literair criticus, stelt dat het essay als een fundamentele voorbereiding op het meest bekende werk van Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété?* uit 1840, moet worden gezien.³⁹⁸ De stelling is realistisch, aangezien veel van de kenmerken van Proudhon's sociale denken reeds aanwezig zijn. Zo ontvouwt er zich al een aarzelende theorie over rechtvaardigheid, egalitarisme en bezit.³⁹⁹

³⁸⁸ R.L. Hoffman, *Revolutionary justice; the social and political theory of P.J. Proudhon* (Chicago 1972) p 21.

³⁸⁹ Hoffman, *Revolutionary justice* (1972) p 29.

³⁹⁰ Ibidem, p 29.

³⁹¹ Ibidem, p 29.

³⁹² Ibidem, p 30.

³⁹³ Ibidem, p 39.

³⁹⁴ Ibidem, p 39.

³⁹⁵ Ibidem, p 30.

³⁹⁶ D.R. Kelly, B.G. Smith, 'Introduction', p xv.

³⁹⁷ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 39.

³⁹⁸ Hoffman, *Revolutionary justice* (1972) p 39.

³⁹⁹ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 40.

De meeste van deze ideeën werkt hij uit in *Qu'est-ce que la propriété?*⁴⁰⁰, het boek dat hem zijn grootste faam zal opleveren, en waarvan hij zelf zei dat er in de filosofie nooit een vergelijkbaar werk geschreven was.⁴⁰¹ De ideeën die Proudhon tentoonspreidt in *Qu'est-ce que la propriété?* tonen een positie die moeilijk te plaatsen is in het politieke landschap. In de politieke wetenschappen is het populair om de verhoudingen tussen liberalisme, socialisme, conservatisme, fascisme en communisme weer te geven in het zogenaamde hoefijzermodel,⁴⁰² of door middel van overlappende cirkels.⁴⁰³ Door ideologieën niet langer op een links - rechts as te plaatsen kunnen de overeenkomsten tussen linkse en rechtse ideologieën beter begrepen en verklaard worden. Proudhon's ideeën over de staat, bezit, en autoriteit zijn met name te verduidelijken op deze wijze. De politieke filosofie van Proudhon heeft namelijk ingrediënten die zowel voorkomen bij het socialisme als bij het libertaire anarchisme. Beide zijden van de klassieke links – rechts as zijn daarmee vertegenwoordigd in zijn ideeën en door ze te beschouwen als het gemeenschappelijke deel (de overlap) tussen een liberale en een socialistische cirkel, of als de liberale en socialistische uiteinden van het hoefijzer die elkaar naderen, wordt zijn positie duidelijker zichtbaar.⁴⁰⁴

Qu'est-ce que la propriété? deed in de jaren na publicatie veel stof opwaaien, met name door het strijdlustige motto.⁴⁰⁵ Maar de gepopulariseerde uitroep 'Bezit is diefstal!' deed aan de opvattingen van Proudhon geen recht. 'Bezit' *an sich* was namelijk geen fundamenteel probleem in de filosofie van Proudhon.⁴⁰⁶ Als Proudhon spreekt over 'bezit' doelt hij op de 'optelsom van misbruik'⁴⁰⁷ en dit is het bezit dat verkregen is door verhuur, pacht, en rente.⁴⁰⁸ Het bezit van de gewone burger is voor hem niet onrechtvaardig, slechts het bezit van de kapitalist ziet hij als 'diefstal'. Proudhon verdedigt zijn afkeer van kapitalistisch bezit door drie vaak gehoorde argumenten *voor* zulk bezit te ontkrachten. Zo zou het recht op bezit een natuurrecht zijn, maar volgens Proudhon is er een groot verschil tussen natuurrechten zoals

⁴⁰⁰ P.J. Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement* (Parijs 1966)

⁴⁰¹ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 44.

⁴⁰² A. Heywood, *Political ideologies; an introduction* (New York 1992) p 17.

⁴⁰³ Heywood, *Political ideologies* (1992) p 178.

⁴⁰⁴ Ibidem, p 178.

⁴⁰⁵ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 45.

⁴⁰⁶ Ibidem, p 45. [mijn vertaling]

⁴⁰⁷ Ibidem, p 45.

⁴⁰⁸ Ibidem, p 45.

vrijheid en gelijkheid, en het recht op bezit.⁴⁰⁹ Ook is het niet correct dat men het recht heeft grond waarvan men eigenaar is te verpachten of te verhuren. Immers, iemand heeft slechts recht op wat hij nodig heeft, niet op wat hij kan vergaren: 'Ce qui appartient a chacun n'est pas ce que chacun *peut* posséder, mais ce que chacun *a droit* de posséder.'⁴¹⁰ De daadwerkelijke waarde van de arbeid van een mens, zo betoogt Proudhon, komt voort uit de traditie waarin hij staat. Elke arbeider en elke kapitalist bouwt voort op wat hem is aangedragen door vorige generaties:

'Car, si j'invoque le droit d'occupation, la société peut me répondre: J'occupe avant toi; si je fais valoir mon travail, allé dira: c'est a cette condition seulement qua tu possèdes ; si je parle de conventions, elle répliquera: ces conventions établissent précisément la qualité d'usufruitier.'⁴¹¹

Kennis, wegen, grondstoffen, gebouwen, vrijwel alles van waarde in het leven wordt doorgegeven. Iedereen is hierdoor dank verschuldigd aan de (historische) samenleving.⁴¹² Kapitalisten die meer fondsen dan noodzakelijk uit deze historische samenleving winnen doen dit ten koste van de gemeenschap.⁴¹³ Zij 'stelen' hiermee de erfenis die hen niet alleen toe zou moeten komen.⁴¹⁴ Bezit, kortom, is diefstal.

Proudhon-biograaf Hoffman merkt op dat twee zaken belangrijk zijn om te onderscheiden bij het analyseren van *Qu'est-ce que la propriété?*⁴¹⁵ Allereerst is het belangrijk dat het particuliere bezit in Frankrijk nooit serieus ter discussie heeft gestaan. De revoluties van 1789 en 1830 vielen alle maatschappij conventies aan, inclusief de bezittingen van de Katholieke

⁴⁰⁹ Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété?* (1966) p 91. 'Nous voici loin du droit de propriété absolu et inaliénable. Ainsi le pauvre et le riche sont dans un état respectif de méfiance et de guerre ! Mais pourquoi se font-ils la guerre ? Pour la propriété ; en sorte qua la propriété a pour corrélatif nécessaire la guerre a la propriété !... la liberté et la sureté du riche ne souffrent pas de la liberté et de la sureté du pauvre : loin de la, allés peuvent se fortifier et se soutenir mutuellement : au contraire, le droit de propriété du premier a besoin d'être sans cesse défendu contre l'instinct de propriété du second. Quelle contradiction !'

⁴¹⁰ Ibidem, p 96.

⁴¹¹ Ibidem, p 112.

⁴¹² Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 47 – 48.

⁴¹³ Ibidem, p 48.

⁴¹⁴ Ibidem, p 48.

⁴¹⁵ Hoffman, *Revolutionary justice* (1972) p 41.

kerk, maar lieten het recht op bezit van de burger met rust.⁴¹⁶ De stelling van Proudhon dat bezit diefstal is zorgde hierdoor voor opschudding, ook al werd zijn stelling voor radicaler aangenomen dan hij bedoeld was. Ten tweede is het belangrijk om te benadrukken dat Proudhon's ideeën gevormd werden in een agrarische samenleving, in tegenstelling tot de andere denkers die worden behandeld in dit onderzoek.⁴¹⁷ Frankrijk industrialiseerde relatief laat en Proudhon verruilde op relatief late leeftijd Besançon voor Parijs.

Hoewel Proudhon dus afkeer koestert van het kapitalisme ziet hij het collectivistische socialisme ook als een falend systeem.⁴¹⁸ De reden hiervoor ligt verscholen in de nuance in het begrip 'bezit'. Proudhon verwijt het communistisch ideaal een verscholen vorm van kapitalisme. Immers, ook in de communistische maatschappij valt het bezit, als zijnde het product van arbeid, in de handen van een organisatie, namelijk de staat. De eigenschappen van de werkende mens worden zo niets meer dan producten van de staat.⁴¹⁹ Communisme is daardoor een organisatievorm die menselijke onafhankelijkheid en individualisme tegenwerkt.⁴²⁰ De methode die Proudhon gebruikt om tot deze conclusie te komen is gebaseerd op de Hegeliaanse didactiek.⁴²¹ Door het kapitalisme (de hypothese) te verwerpen komt hij bij het communisme (de antithese). Dit dwingt hem te zoeken naar de synthese van deze twee concepten. Zijn afkeer van zowel kapitalisme als communisme, en zijn pleidooi voor individuele onafhankelijkheid en het delen van de vruchten van de historische samenleving, leiden hem in een historische dialoog tot de conclusie dat hij Anarchist is.⁴²²

⁴¹⁶ Hoffman, *Revolutionary justice* (1972) p 41.

⁴¹⁷ Ibidem, p 41.

⁴¹⁸ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 48.

⁴¹⁹ Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété?* (1966) p 287. 'Les membres d'une communauté, il est vrai, n'ont rien en propre; mais la communauté est propriétaire, et propriétaire non seulement des biens, mais des personnes et des volontés. C'est d'après ce principe de propriété souveraine que dans toute communauté le travail, qui ne doit être pour l'homme qu'une condition imposée par la nature, devient un commandement humain, par la même odieux; que l'obéissance passive, inconciliable avec une volonté réfléchissante, est rigoureusement prescrite; que la fidélité a des règlements toujours défectueux, quelque sages qu'on les suppose, ne souffre aucune réclamation; que la vie, le talent, toutes les facultés de l'homme sont propriétés de l'Etat, qui a droit d'en faire, pour l'intérêt général.'

⁴²⁰ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 48.

⁴²¹ Ibidem, p 89.

⁴²² Ibidem, p 50 – 51.

Vous êtes démocrate ? – Non – Quoi ! Vous seriez monarchique ? - Non. – Constitutionnel ? Dieu m'en garde. – Vous êtes donc aristocrate ? Point du tout. – Vous voulez un gouvernement mixte ? – Encore moins. – Qu'êtes-vous donc ? – Je suis anarchiste.⁴²³

Dit anarchisme houdt in dat Proudhon een geheel nieuwe samenlevingsvorm voor ogen heeft, gebaseerd op vier pijlers: Gelijkheid, rechtvaardigheid, onafhankelijkheid en proportionaliteit.⁴²⁴ De uitkomst van deze vier pijlers noemt hij Vrijheid, wat de vervolmaking van de politieke economie zou moeten zijn, omdat het een organisatievorm is die alle behoeften van de mens samenbrengt.⁴²⁵ Deze samenlevingsvorm noemt hij het Mutualisme, een systeem waarin individuen op vrijwillige basis contracten met elkaar aangaan, zonder enige inmenging van een overheid of regering.⁴²⁶ Hierdoor zou elke uitwisseling van producten vrijwillig geschieden. Winst zou niet langer centraal staan. Verschillende onderzoekers hebben erop gewezen dat de structuur van het Mutualisme nooit helder is uitgelegd.⁴²⁷⁴²⁸ Allan Ritter verdenkt Proudhon ervan zich opzettelijk vaag te hebben uitgedrukt: 'Perhaps the example of the utopians had taught him that it is tactically unwise to draw blueprints, because they divert attention from immediate action an uncertain future.'⁴²⁹

In het revolutiejaar 1848 wordt duidelijk dat Proudhon meer een ideoloog en toeschouwer is, dan een revolutionair. Hoewel zijn werken revolutionair van aard waren, hoopte hij altijd zijn idealen te kunnen verwezenlijken zonder opstanden en geweld. Revoluties legden de rede lam, zo meende hij: 'In het conflict is geen plaats voor de rede en ik raak er meer en meer van overtuigd dat er voor mij geen plaats is in deze situatie.'⁴³⁰ Woodcock beschrijft hoe

⁴²³ Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété?* (1966) p 295.

⁴²⁴ Ibidem, p 303.

⁴²⁵ Ibidem, p 306. 'La Liberté est essentiellement organisatrice : pour assurer l'Egalité entre les hommes, l'équilibre entre les nations, il faut que l'agriculture et l'industrie, les centres d'instruction, de commerce et d'entrepôt, soient distribués selon les conditions géographiques et climatiques de chaque pays, l'espèce des produits, le caractère et les talents naturels des habitants, etc., dans des proportions si justes, si savantes, si bien combinées, qu'aucun lieu ne présente jamais ni excès ni défaut de population, de consommation et de produit. La commence la science de droit public et du droit privé, la véritable économie politique.'

⁴²⁶ Heywood, *Political ideologies* (1992) p 188.

⁴²⁷ Ibidem, p 72.

⁴²⁸ A. Ritter, *The political thought of Pierre-Joseph Proudhon* (Princeton 1969) p 127.

⁴²⁹ Ritter, *The political thought of Pierre-Joseph Proudhon* (1969) p 127.

⁴³⁰ Ibidem, p 116. [vertaling CB]

Proudhon in februari zijn vrienden maant niet te vechten, maar hoe hij zich laat overtuigen anti-royalistische pamfletten te printen die uitgedeeld worden onder het volk.⁴³¹ Proudhon zou niet stoppen met printen tijdens de revolutie, temeer omdat hij naam maakte als journalist in de onstuimige periode tussen 1846 en 1850.⁴³² Gedurende een kortstondig moment in 1848 nam hij zitting in de *Assemblée nationale*, maar het bestaan als politicus was niet voor hem weggelegd.⁴³³ Effectiever was hij in deze periode als auteur. Hij schreef hij onder meer de werken die relevant zijn voor het armoedevraagstuk: *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère* en *Solution du problème social*.

Pauperisme

Proudhon's belangstelling voor de positie van de armen ontstond relatief laat. Pas toen hij Besançon verruilde voor Parijs en het aangezicht leerde kennen van de werkloze Parijzenaren uit de arbeidersklasse begon hij het pauperisme als een probleem te zien dat theoretisch benaderd kon worden.⁴³⁴ Dit deed Proudhon in 1846 in een publicatie getiteld *Système des contradictions économiques*, dat vooral bekend werd onder de ondertitel *Philosophie de la misère* en vanwege de vernietigende respons die Karl Marx schreef in 1847 onder de titel *Misère de la philosophie*. In maart 1848 publiceerde hij drie pamfletten die uitweiden over het thema en die bekend staan onder de gezamenlijke naam *Solution du problème social*. Ze bevatten analyses en oplossingen voor de sociale kwestie, waaronder een kredietsysteem voor arbeiders.

Pauperisme en samenleving

Waar de drie voorgaande liberale denkers het pauperisme als bedreiging voor de burgerlijke samenleving zagen, zag Proudhon de huidige vorm van de burgerlijke samenleving (met haar kapitalisme en moderne staatsapparaat) als een bedreiging voor de armen. Het was te wijten aan de burgerlijke samenleving dat zij in armoede moesten leven. Hij meende zelfs dat het bestaan van deze onderklasse het failliet van het systeem aantoonde. De gevolgen van het kapitalistische systeem onder het modern overheidsapparaat lieten zien dat deze

⁴³¹ Ritter, *The political thought of Pierre-Joseph Proudhon* (1969) p 119.

⁴³² Ibidem, p 120 – 121.

⁴³³ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 147.

⁴³⁴ Ibidem, p 42.

maatschappijinrichting onderdrukkend werkte. Het spanningsveld tussen pauperisme en de burgerlijke samenleving bestond dus in die mate dat de burgerlijke samenleving faalde door het pauperisme te laten voortbestaan.

Toch had Proudhon ook conventionele opvattingen over het pauperisme. Net als Tocqueville, Thorbecke en Mill zag hij in dat het pauperisme een geschikte voedingsbodem was voor een revolutie. Een revolutie is in de ogen van Proudhon een bedreiging voor de rede in de samenleving en daarom vreesde hij het pauperisme.⁴³⁵ Hij maakte zich dus zorgen over de stabiliteit van de huidige samenleving. Deze zorgen heeft hij onder meer beschreven in zijn dagboeken en brieven, opgetekend door zijn biograaf Woodcock.⁴³⁶ Twee aantekeningen uit zijn dagboek in de periode van 1848 gaan over de situatie in Parijs ten tijde van de Revolutie. In deze periode kende Parijs een schaarste aan arbeidersplaatsen en onder de oppervlakte van de samenleving borrelde de onvrede van de werkloze massa.^{437 438} In een fragment daterende van 31 december 1847 vertrouwt Proudhon zijn pessimistische toekomstverwachting aan het papier toe: ‘Ik vrees het jaar dat nadert. Blijf op uw hoede, arbeiders.’⁴³⁹ In het andere, geschreven in februari 1849 wordt het duidelijk dat Proudhon in de gewelddadige opstand een verlies ziet voor zowel arm als rijk:

‘Ik weende om de arme arbeider die veroordeeld was tot jaren van werkloosheid en armoede. Ik weende ook voor de rijke burgerij, die ik failliet zag gaan en die het slachtoffer zouden worden van de revolutionaire ideeën en omstandigheden.’⁴⁴⁰

Hoewel Proudhon een radicale verandering van de samenleving voor ogen had wilde hij dit niet bereiken via revolutionaire weg. Zijn vrees voor de ontvlambaarheid van de onderklasse komt dan ook overeen met de gevoelens van onbehagen die bestonden in de negentiende-eeuwse maatschappij.

⁴³⁵ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 116.

⁴³⁶ Ibidem, p 116.

⁴³⁷ Ibidem, p 115.

⁴³⁸ Ibidem, p 116.

⁴³⁹ Ibidem, p 116. [vertaling CB]

⁴⁴⁰ Ibidem, p 117. [vertaling CB]

Pauperisme en democratie

Proudhon keek met ambivalentie naar de democratische ontwikkelingen in de maatschappij. Dit is verrassend, omdat men zou verwachten dat een radicaal denker wiens sympathie bij de arbeidersklasse ligt de democratische ontwikkelingen van de negentiende eeuw toejuicht. De opkomst van het universeel kiesrecht bracht een grotere invloed voor de lagere klassen van de bevolking met zich mee. Het feit dat veel liberalen deze ontwikkeling vreesden is *an sich* al reden om aan te nemen dat Proudhon er met tevredenheid naar zou kijken. Desalniettemin is dit een te simpele weergave van Proudhon's denkbeelden. Proudhon was namelijk geen democraat.⁴⁴¹ In een democratische samenleving zouden dezelfde gezagsverhoudingen ontstaan als in de status-quo.⁴⁴² In de woorden van Hoffman: 'Democracy [...] wants to make everyone king when no one should be king, for none should rule or be ruled.'⁴⁴³ Zelf zegt Proudhon hierover:

‘Als de zelfbenoemde theoretici van de volkssoevereiniteit doen alsof de tirannie van de macht bestreden kan worden door deze macht te legitimeren vanuit het universeel kiesrecht, dan zijn zij als een eekhoorn die terugkeert naar zijn eigen kooi. Want, vanaf het moment dat de essentiële voorwaarden van de macht – autoriteit, bezit, hiërarchie – behouden blijven is het universeel kiesrecht niets anders dan de instemming van het volk met hun onderdrukking.’⁴⁴⁴

Proudhon ziet de democraten dus als vijanden van het proletariaat.⁴⁴⁵ Waar de meeste denkers het universeel kiesrecht zien als een mogelijkheid voor de verpauperde massa om hun omstandigheden te verbeteren, ziet Proudhon het kiesrecht als schijnoplossing. Het is een utopisch streven om via politieke veranderingen sociale veranderingen af te dwingen. Alleen sociale verandering kan de sleutel zijn tot politieke verandering.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ P.J. Proudhon, *The philosophy of misery* (New York 2007) p 312.

⁴⁴² Proudhon, *The philosophy of misery* (2007) p 312.

⁴⁴³ Hoffman, *Revolutionary justice* (1972) p 73.

⁴⁴⁴ Proudhon, *The philosophy of misery* (2007) p 314 [vertaling CB]

⁴⁴⁵ Ibidem, p 313.

⁴⁴⁶ Ibidem, p 314 – 315.

Verantwoordelijkheid voor het pauperisme

Proudhon's sociale en politieke filosofie kan gezien worden als een systeemkritiek van de nieuwe staatsordening van de negentiende eeuw. De verantwoordelijkheid voor de misstanden waar de onderklasse zich in bevindt ligt dan ook bij deze staatsinrichting.⁴⁴⁷ Ongelijkheid, zo stelt Proudhon, is het logisch gevolg van de samenleving waarin de mens leeft.⁴⁴⁸ Het systeem kan niet anders dan dergelijke resultaten opleveren. Desalniettemin dragen de burgers wel degelijk verantwoordelijkheid voor de misère waarin de armen moeten zien te overleven. De vraag is waarom niemand deze haast wetmatige ongelijkheden te lijf gaat:

‘Maar hoe kan het dat deze onontkoombare ongelijkheid is verworden tot een eretitel voor sommigen en een afwijzing voor anderen? Waarom worden de martelaren uit de arbeidersklasse weggezet als onrein? Waarom is het ongehoord dat heersers hun slaven bevrijden? Waarom verwisselen prinses, magistraten en priesters niet van plaats met arbeiders? Waarom wisselt de adel niet van plaats met de landarbeiders? Waarom zijn de machthebbers zo trots?’⁴⁴⁹

Hier zien we dat Proudhon de rijken wijst op hun verantwoordelijkheden. Zij hebben de mogelijkheid de positie van de onderklasse te verbeteren en laten dit stelselmatig na. Een handeling van hen zou niet alleen een grote liefdadigheid tonen, maar het zou ook een rechtvaardig ideaal bevorderen.⁴⁵⁰ Maar ook de armen zijn niet onschuldig. Proudhon zegt de aarzelende houding van de bezitters tegenover de armen te begrijpen, omdat men vaak hoort dat armen die om liefdadigheid vragen slechts zelden een ‘waardige werkmoraal’ uitdragen.⁴⁵¹ Ook blijkt uit statistieken dat het aantal armen door lafheid en nalatigheid vele malen groter is dan het aantal onschuldige armen.⁴⁵²

Deze verhouding tussen arm en rijk toont *achterdocht*, volgens Proudhon.⁴⁵³ In plaats van broederlijke verhoudingen tussen mannen onderling, is de sfeer tussen werkgever en

⁴⁴⁷ Proudhon, *The philosophy of misery* (2007) p 327.

⁴⁴⁸ Ibidem, p 327.

⁴⁴⁹ Ibidem, p 327. [vertaling CB]

⁴⁵⁰ Ibidem, p 327.

⁴⁵¹ Ibidem, p 328.

⁴⁵² Ibidem, p 328.

⁴⁵³ Ibidem, p 330.

werknemer er een van jaloezie, hebberigheid en wantrouwen.⁴⁵⁴ Volgens Proudhon komt dit door de hiërarchie die alom vertegenwoordigd is in de samenleving. Zolang deze hiërarchie, die Proudhon ‘absolutisme’ noemt, niet verdwijnt, zullen de klassen vijandig tegenover elkaar staan. Proudhon wijt het bestaan van armoede niet specifiek aan een bepaalde klasse of groep, maar ziet het als het product van een zieke samenleving.

Oplossingen voor het pauperisme

Omdat het probleem van het pauperisme voor Proudhon samenhangt met de inrichting van de maatschappij liggen zijn oplossingen ook op het niveau van een systeemwisseling. Door de totale ommekeer van de maatschappelijke verhoudingen en de invoering van het Mutualisme zou er een einde kunnen komen aan het pauperisme. Proudhon was realistisch genoeg om te beseffen dat een dergelijke weg lang was. Om die reden wijdde hij zich ook aan praktische oplossingen. Zo probeerde hij vanaf 1849 een ‘bank van het volk’ op te zetten, de *Banque du peuple*. In het derde van de drie pamfletten die hij in 1848 publiceerde behorende tot de *Solution du problème social* zei Proudhon hierover het volgende:

‘De leenbank vertrekt hypotheek zonder rente en accepteert terugbetalingen in de vorm van jaarlijkse aanbetalingen. [...] Niet langer is er een parasiterende tussenpersoon die, zoals de staat, de rechten van arbeiders schend, of, zoals de capitalist, een deel van de waarde voor zichzelf houdt. De staat wordt zo buiten dit proces gehouden.’⁴⁵⁵

Door een dergelijke bank te stichten kreeg het mutualisme een concrete vorm.⁴⁵⁶ Het loskoppelen van krediet van bankiers en de overheid zou het primaat bij de arbeiders zelf leggen.⁴⁵⁷ Zo zou worden voorkomen dat er tussenpersonen ontstonden die leefden (‘parasiteren’) op de marges van de handel. De voorraad te verstrekken krediet zou ongelimiteerd moeten zijn en er zou geen rente worden berekend, zodat er nooit een tekort zou ontstaan.⁴⁵⁸ Door middel van het doorgeven van tickets die verstrekt werden op basis van hun productie konden arbeiders hun producten ruilen. Ook zou de bank van het volk

⁴⁵⁴ Proudhon, *The philosophy of misery* (2007) p 330.

⁴⁵⁵ Cohen (ed.), *Proudhon's Solution of the Social Problem* (1927) p 92 – 93. [vertaling CB]

⁴⁵⁶ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 122.

⁴⁵⁷ Ibidem, p 122 – 123.

⁴⁵⁸ Ibidem, p 123.

overschotten opkopen om zo eventuele verstoringen in de voorraad op te vangen.⁴⁵⁹ Het idee werd destijds met enthousiasme ontvangen door leiders uit de republikeinse en socialistische beweging.⁴⁶⁰ Een gezelschap bestaande uit tientallen economen en journalisten toonden zich in 1848 geïnteresseerd en men begon plannen te maken om een *banque d'échange* op te richten, waarvan Proudhon de president-directeur zou worden.⁴⁶¹ Het plan strandde voortijdig, maar in januari 1849 opende de *Banque du Peuple* onder leiding van Proudhon haar deuren.⁴⁶² In de oprichtingsverklaring maakt Proudhon melding van de doelen van de bank, waarin duidelijk wordt dat de bank een belichaming van zijn politieke filosofie moet worden:

‘Het doel van dit bedrijf is het organiseren van krediet op democratische wijze: Door land, gebouwen, machines, gereedschap, kapitaal, producten, en diensten van allerlei aard tegen de laagst mogelijke prijs, en onder de beste omstandigheden aan te bieden; En door het gebruik van producten en arbeidskracht te faciliteren tegen de best mogelijke voorwaarden.’⁴⁶³

Wegens de gevangenisstraf die Proudhon boven het hoofd hing wegens het beledigen van de Franse koning zou de bank geen lang leven beschoren zijn. Zij sloot in april 1849 haar deuren.⁴⁶⁴

De civil society van Proudhon

Kan Proudhon's mutualistische samenlevingsvorm een civil society worden genoemd? Hoewel hij vrijwel elk concept afwijst dat centraal staat in de ordening van de negentiende-eeuwse samenleving (staat, democratie, parlement, grondwet, regering) is deze vraag toch bevestigend te beantwoorden en is het mogelijk een profiel te schetsen van Proudhon's begrip van de civil society. Een eerste element, en tevens de voornaamste reden waarom de samenlevingsvorm die Proudhon voorstaat onder de term civil society valt, is de centrale rol die is weggelegd voor de vrije associaties. Op dit punt vertoont Proudhon's civil society raakvlakken met de liberale vrijheid van vereniging, zoals we die zagen bij Tocqueville en

⁴⁵⁹ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 123.

⁴⁶⁰ Hoffman, *Revolutionary justice* (1972) p 128.

⁴⁶¹ Ibidem, p 128.

⁴⁶² Ibidem, p 128.

⁴⁶³ Cohen (ed.), *Proudhon's Solution of the Social Problem* (1927) p 95.

⁴⁶⁴ Hoffman, *Revolutionary justice* (1972) p 128.

Hegel. In de vrije sfeer ziet Proudhon corporaties en gilden ontstaan van personen met vergelijkbare levenswijzen en beroepen.⁴⁶⁵ De *Banque du Peuple* zou een goed voorbeeld kunnen zijn van het soort instituut dat zou ontstaan in een dergelijke vrije sfeer.

Het meest kenmerkend voor Proudhon's civil society is de afwezigheid van twee factoren: de staat en het kapitalisme. De staat is een instituut dat onderdrukt, ongeacht of zij door democratische of aristocratische processen bestuurd wordt. In Proudhon's civil society vormt de afwezigheid van de staat en de democratie de garantie dat elke handeling tussen burgers in vrijheid geschied. Een vergelijkbare rol speelt de afwezigheid van het kapitalisme. De drijfveer van het kapitalisme, het behalen van winst, is een immorele bezigheid volgens Proudhon en leidt tot onderdrukking en uitbuiting. In Proudhon's civil society is geen plaats voor een dergelijk systeem en vinden alle transacties plaats op basis van bevrediging van noodzakelijke behoeftes. Dit kan gebeuren tussen individuen onderling en tussen kleine georganiseerde belangverenigingen.

Wat opvalt aan Proudhon's *civil society* is het optimistische mensbeeld waarop het gebaseerd is. Dit is kenmerkend voor het anarchisme dat positief staat tegenover de zelfredzaamheid van de mens en de staat ziet als instituut dat het slechte in de mens naar boven brengt.⁴⁶⁶ De hoop van Proudhon dat een mutualistische levenswijze, gebaseerd op kleine gilden en corporaties, een einde kan maken aan de schrijnende ongelijkheid van het pauperisme kan ook in dit licht gezien worden. Het is nobel, maar ook utopisch om te veronderstellen dat de mens zich zal ontdoen van haar wens om meer bezit dan noodzakelijk is te vergaren. Ritter over Proudhon's vertrouwen in de mens: 'The threat of fraud and conspiracy is serious for him. It is one of the considerations which ultimately force him to admit that no social arrangements, however ideal, can by themselves safeguard peace.'⁴⁶⁷ Tegen het einde van zijn leven, in 1863, publiceert hij dan ook nog een werk waarin hij zijn eerdere gedachten afzwakt. In *Du principe fédératif et de la nécessité de reconstituer le parti de la révolution* stelt hij dat vrijheid alleen kan bestaan in combinatie met een zekere vorm van autoriteit.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Ritter, *The political thought of Pierre-Joseph Proudhon* (1969) p 126 – 127.

⁴⁶⁶ Heywood, *Political ideologies* (1992) p 180 – 181.

⁴⁶⁷ Ritter, *The political thought of Pierre-Joseph Proudhon* (1969) p 132.

⁴⁶⁸ Ibidem, p 155.

Het liberalisme van Proudhon

Kan de eerste anarchist in de geschiedenis liberaal worden genoemd? Vastgesteld kan worden dat veel van Proudhon's ideeën over vrijheid en verantwoordelijkheid raakvlakken vertonen met het negentiende-eeuwse liberalisme. Al eerder in dit hoofdstuk is gesproken over het hoefijzermodel dat in de politieke wetenschappen gehanteerd wordt om de positie van radicaal socialistische en radicaal liberale denkers te plaatsen in het politieke spectrum.⁴⁶⁹ Het verduidelijkt in het geval van Proudhon de overeenkomsten die hij vertoont met de liberale agenda van de vijf kenmerken (representatie, eigendomsrechten, rechtsgelijkheid, antirevolutionair, vrees voor despotisme).

Het aspect waarop hij het meest overeenkomst met liberale denkers is op het gebied van de rechtsgelijkheid. In Proudhon's mutualistische samenleving bestaat geen klasse of overheid, waardoor iedere burger een vrij mens is. Door de afwezigheid van de staat is elke handeling die de burger onderneemt georganiseerd vanuit een allesomvattende civil society, gebaseerd op vrije associaties.⁴⁷⁰ Dit is bij uitstek het liberale grondrecht van de vrijheid van vereniging dat eerder in deze studie aan bod is gekomen. Net als conservatieve of klassiek-liberalen als Tocqueville verwijst Proudhon naar deze civil society als oplossing voor het pauperismeprobleem. Het maatschappelijke initiatief dat hij zelf nam, de *Banque du Peuple*, is bij uitstek een instituut dat bestaat in de civil society. Hij bepleit daarmee dus een hoge mate van zelfredzaamheid voor de burger.

Een tweede aspect van de politieke filosofie van Proudhon die hem dichtbij het liberalisme plaatst is zijn afkeer van revolutionaire verandering.⁴⁷¹ Net als de liberalen van de negentiende-eeuw geloofde Proudhon in de geleidelijke verandering van de maatschappij. Hoewel Proudhon in praktijk toch toegaf aan de revolutionaire sfeer in het Parijs van 1848 (hij drukte anti-royalistische pamfletten) is deze gematigdheid in zijn denken bij uitstek liberaal te noemen.⁴⁷²

⁴⁶⁹ Heywood, *Political ideologies* (1992) p 178.

⁴⁷⁰ Ibidem, p 188.

⁴⁷¹ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 116.

⁴⁷² Ritter, *The political thought of Pierre-Joseph Proudhon* (1969) p 120 – 121.

Hoewel Proudhon geen voorstander is van een democratisch gelegitimeerde overheid zoals de meeste liberalen brengt ook dit standpunt hem dichterbij de liberale agenda dan men aanvankelijk zou denken. Proudhon's afkeer van democratie komt voort uit zijn vrees voor het democratisch despotisme. Het wantrouwen van Proudhon tegenover despotische meerderheden en de macht die zij hebben over het individu doet juist weer erg liberaal aan.⁴⁷³ Voor hem maakt het niet uit of een mens door een absolutistisch heerser zijn vrijheid wordt ontnomen, of dat dit door een groep mensen gebeurt. Het resultaat is immers hetzelfde.⁴⁷⁴ Tocqueville vertrouwde op een lokale gemeenschap die als opgeworpen dam moest dienen tegen de centralistische overheid. Het samenlevingsverband dat Proudhon voorstaat vertoont overeenkomsten met deze klassiek-liberale notie: ook hij ziet heil in lokaal georganiseerde gemeenschappen. Geen van deze groepen zijn dan in staat een vuist te maken omdat allen 'geneutraliseerd' zijn door anarchie en competitie.⁴⁷⁵

Het beslissende verschil tussen de anarchistische agenda van Proudhon en de liberale agenda van de negentiende eeuw ligt in de verschillende kijk op het eigendomsrecht. Sinds Locke is het eigendomsrecht een onwrikbaar fundament in het liberale denken. Proudhon, echter, plaatst hier kanttekeningen bij.⁴⁷⁶ Hoewel hij het bezit van de gewone man met rust laat en zich alleen richt op de kapitalist die door middel van rente, pacht en verhuur misbruik maakt van de arbeider, blijft het een fundamenteel verschil tussen Proudhon en de liberalen. Deze laatsten menen namelijk dat het eigendomsrecht in principe onvervreemdbaar is.

⁴⁷³ Proudhon, *The philosophy of misery* (2007) p 314.

⁴⁷⁴ Hoffman, *Revolutionary justice* (1972) p 73.

⁴⁷⁵ Ritter, *The political thought of Pierre-Joseph Proudhon* (1969) p 130.

⁴⁷⁶ Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété?* (1966) p 91

VI. Onder liberalen; een vergelijking

Millais' *Blow, blow, thou winter wind*⁴⁷⁷

John Everett Millais' *Blow, blow, thou winter wind* uit 1892 toont een volkse vrouw in een verlaten landschap. In veel van Millais' werken worden arbeiders in erbarmelijke omstandigheden uitgebeeld. Zijn schilderkunst illustreert dat het probleem van het pauperisme behalve in de filosofie ook in de kunst leefde. In de voorgaande hoofdstukken is uiteengezet hoe vier politiek denkers uit de negentiende eeuw het spanningsveld tussen pauperisme, burgerschap en democratie een plaats probeerden te geven in hun filosofie en welke invloed dit had op hun begrip van de civil society en hun positie binnen de liberale ideologie. In dit hoofdstuk worden Tocqueville, Mill, Thorbecke en Proudhon vergeleken op basis van hun begrip van de civil society en hun positie binnen het liberalisme in combinatie met het probleem van het pauperisme.

⁴⁷⁷ J.E. Millais, *Blow, blow, thou winter wind* (1892), online op:

http://www.recordedsound.no/bilder/index.htm?filnavn=8_millais_blow_thou_winter_wind.jpg&captionhead=Blow,%20blow%20thou%20winter%20wind&caption=Oil%20painting%20by%20John%20Everett%20Millais,%201892.%28Rfdarsie/%20Wikimedia%29, laatst geraadpleegd 13 februari 2011.

Civil society

In meer of mindere mate onderschrijven alle denkers in dit onderzoek het nut en het belang van de civil society. De hedendaagse algemeen geaccepteerde stelling dat een rijke civil society van belang is voor het functioneren van een moderne staat lijkt dus ook in de negentiende-eeuwse politieke filosofie al bekend te zijn geweest.⁴⁷⁸ In hoofdstuk 1 is door middel van een profielschets van de negentiende-eeuwse moderne staat en samenleving een beeld ontstaan van de ontwikkeling van het denken over de civil society. Vanzelfsprekend vertonen de vier behandelde auteurs in deze studie verschillen met deze algemene ontwikkeling wanneer we hun opvattingen over dit onderwerp analyseren en vergelijken.

Deze verschillen zijn met name terug te zien wanneer we kijken naar de verhouding tussen de staat en de civil society. Bij Tocqueville hebben we kunnen zien dat een rijke civil society, gevuld met vrije en mondige burgers die zich op lokaal niveau verenigen in vrije associaties, het beste middel is om de samenleving te waarborgen tegen de potentiële oppressie van een centralistische staat.⁴⁷⁹ Tocqueville plaatst dus nadrukkelijk de civil society *tegenover* de centrale overheid. Het is interessant om op te merken dat deze notie van de civil society tamelijk overeen komt met de opvatting van Proudhon. Zijn visie op de civil society wordt gekenmerkt door het feit dat er in zijn maatschappijrichting *geen overheid* bestaat.⁴⁸⁰ Hoewel het ogenschijnlijk tegenstrijdig is om zijn opvatting van de civil society te vergelijken met die van Tocqueville is deze stelling toch te verdedigen. Men zou Proudhon's civil society kunnen zien als een vervolgstap op Tocqueville. Proudhon vreest, net als Tocqueville, het potentieel onderdrukkende karakter van een centrale overheid en heft haar om die reden op. Dit is mogelijk omdat Proudhon alle maatschappelijke handelingen dirigeert naar de civil society, waarin vrije burgers met elkaar samenwerken in vrije associaties. Zowel Tocqueville als Proudhon baseren hun begrip van de civil society dus op het typisch negentiende-eeuwse liberale recht van de vrijheid van vereniging. Het pauperisme probleem moet volgens hen dan ook op basis van deze vrije associaties worden opgelost. Niet geheel verwonderlijk vinden zij

⁴⁷⁸ A. Kinneking, 'Alexis de Tocqueville: Amerika als het land van vrije associaties' in: G. Buijs, P. Dekker, e.a., *Civil society; tussen oud en nieuw* (Amsterdam 2009) p 57 - 69, 59. Tevens wordt deze kanttekening geplaatst door Kruijer (2010) en Tocqueville (1835).

⁴⁷⁹ Tocqueville, *Democracy in America and two essays on America* (2003) p 305 – 306.

⁴⁸⁰ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 48.

elkaar dan ook in hun oplossingen: beide willen het probleem van het pauperisme oplossen door middel van kredietverstrekking en spaarsystemen georganiseerd door lokale banken.

Mill en Thorbecke denken anders over de verhouding tussen staat en civil society. Mill plaatst de civil society en de centrale overheid niet tegenover elkaar, zoals Proudhon en Tocqueville doen in hun theorieën, maar juist *naast elkaar*. Beide fenomenen zijn in potentie onderdrukkende meerderheden waar Mill het individu tegen wil wapenen. Ook laat Mill het na de potentie van de civil society in te zien als het om het oplossen van het pauperisme gaat.⁴⁸¹ Particuliere initiatieven doet hij van de hand. Hij richt zich eerder op noodhulp van de staat voor de korte termijn en grootschalige projecten op de lange termijn. Thorbecke, op zijn beurt, staat over het algemeen positief tegenover de centrale overheid. Hoewel zijn Gemeentewet uit 1851 veel primaire maatschappelijke bevoegdheden op lokaal niveau plaatst en daarmee een buffer creëert tegenover de centrale overheid, zien we met name in zijn aanpak van het pauperisme een nadruk op staatsgerichte wettelijke bijstand.⁴⁸² Ook hij ziet geen nut in de bestrijding van het pauperisme door middel van particuliere of kerkelijke initiatieven.⁴⁸³ Het is interessant om te zien dat hoewel Mill en Thorbecke overeenkomsten vertonen, zij toch een betrekkelijk andere kijk op de rol van de civil society tegenover het pauperiseprobleem hebben. Thorbecke maakt de heldere, politieke keuze om de armenzorg tot staatstaak te maken. Mill zou dit op basis van zijn gebrek aan vertrouwen in de particuliere armenzorg ook kunnen doen, maar hiervoor is zijn wantrouwen tegen de centrale staat nog te sterk. Mogelijk zoekt hij om die reden zijn toevlucht in de haast utopische projecten, zoals het ontheffen van een gehele generatie paupers uit de armoede zodat een volgende generatie een nieuwe start kan maken.

We zien tot dusver dat elke denker in meer of mindere mate aandacht besteed aan de rol van de civil society in de negentiende-eeuwse samenleving, maar dat het vertrouwen in deze civil society sterk verschilt. Tocqueville en Proudhon zijn dermate overtuigt van de waarde van de civil society dat zij hen in vergaande mate taken toe wensen te schuiven, terwijl Thorbecke en Mill deze stap niet durven te nemen.

⁴⁸¹ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book V, p 962.

⁴⁸² Kort, *Geen cent te veel* (2001) p 69.

⁴⁸³ Ibidem, p 69.

Liberalisme

Bij elke denker dit tot dusver in deze studie behandeld is zijn vragen aan bod gekomen over de aard van zijn politieke ideologie. In hoofdstuk 1 is er een minimalistische definitie van het negentiende-eeuwse liberalisme gegeven, dat bestaat uit vijf kenmerken (representatie, eigendomsrechten, rechtsgelijkheid, antirevolutionair, vrees voor despotisme). Vastgesteld kan worden dat alle denkers in de traditie van het liberalisme geplaatst kunnen worden, of, in het geval van Proudhon, dat diverse liberale beginselen een prominente plaats in zijn denken innemen. Alle vier de denkers zijn van mening dat de omstandigheden in de negentiende-eeuwse steden een risico met zich meebrachten. Armoede en ongelijkheid konden de voedingsbodem zijn van een (gewelddadige) revolutie, iets wat zowel Tocqueville, Mill, Thorbecke, als Proudhon vreesden. Het antirevolutionaire aspect van het liberalisme is hiermee terug te vinden hen allen.

Zij vreesden deze revolutie niet alleen vanwege het mogelijke geweld, maar ook omdat deze revolutie het begin zou kunnen zijn van een despotisch systeem dat hen van hen vrijheidsrechten zou beroven. Het democratisch despotisme, het idee dat het land geregeerd zou worden door een democratisch gelegitimeerde, mediocratische overheid, bevreesde hen dan ook allemaal. Tocqueville, Mill en Thorbecke maakten deze angst concreet door te pleiten voor een (voorlopig) censuskiesrecht. Zij waren in principe voor een overheid die de opvattingen van het volk representeert, maar deze transitie mocht onder geen beding te snel gaan. Het is waarschijnlijk veilig om te stellen dat Tocqueville de minste 'haast' had met deze ontwikkelingen en Thorbecke bereid was grotere stappen door de geschiedenis te maken. De libertaire anarchist Proudhon verschilt hierin van de drie liberalen: hij is tegen elke denkbare staat, ook als deze democratisch gelegitimeerd is, omdat deze een inperking van de individuele vrijheid als gevolg zal hebben.

Het gelijkheidsbeginsel is een hoeksteen van de liberale ideologie en is dan ook terug te vinden in alle vier de denkers. Net als bij de invoering van het democratisch kiesrecht toont Tocqueville, en in mindere mate Mill, zich niet enthousiast over een spoedige implementatie van deze rechten, maar in principe zijn zij er een voorstander van. Thorbecke en Proudhon liggen op dat vlak dicht bij elkaar: beide zetten zich af tegen elke vorm van bevoordeling op basis van afkomst of positie in de samenleving. Een andere hoeksteen van de liberale filosofische traditie is het eigendomsrecht, dat sinds de werken Locke vrijwel niet ter

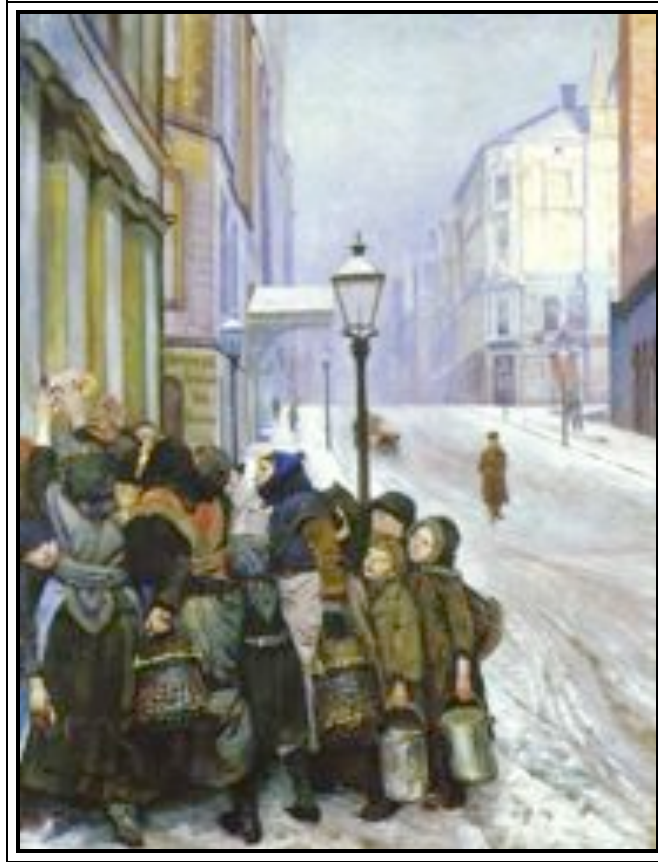
discussie heeft gestaan. Hoewel Thorbecke in zijn jonge jaren aarzelingen vertoonde op dit gebied, voornamelijk ingegeven door de schreeuwende ongelijkheid in de Gentse industrie,⁴⁸⁴ schaarde ook hij zich later in zijn leven achter de absolute verdediging van dit recht. De anarchist Proudhon wijkt hier vanaf: het recht op kapitalistisch bezit is onrechtvaardig, omdat het verkregen wordt op basis van rente, pacht en verhuur van producten die de samenleving toe zouden moeten komen.⁴⁸⁵

Het is interessant om op te merken dat de vier denkers in deze studie uiteenlopende visies op de civil society hebben ontwikkeld, terwijl zij allen zijn te plaatsen in de traditie van het negentiende-eeuwse liberalisme. Deze verschillende visies hebben wellicht hun uitwerking gehad in de concretisering van de liberale ideeën in de moderne, hedendaagse verzorgingsstaat. In het volgende hoofdstuk zal een schets worden gemaakt van de ontwikkeling van de hedendaagse verzorgingsstaat op basis van de ideeën en principes van de in deze studie behandelende denkers.

⁴⁸⁴ Thorbecke, 'Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen' p 466.

⁴⁸⁵ Woodcock, *Pierre-Joseph Proudhon* (1987) p 48.

VII. De verzorgingsstaat; een vergelijking

*Krogh's Kampen for tilværelsen*⁴⁸⁶

Christian Krogh's *Kampen for tilværelsen* ('*strijd om het bestaan*') uit 1889 toont armen die zich verdringen voor een luifel waar brood wordt uitgedeeld. Noorwegen, het land waar het tafereel zich afspeelt, zou zich binnen enkele decennia ontwikkelen tot een Europese verzorgingsstaat.⁴⁸⁷ Bedelen zou daarmee uit het straatbeeld verdwijnen. De opkomst van de moderne verzorgingsstaat was een ontwikkeling die overal in Europa plaats vond en was voornamelijk ingegeven door de slechte omstandigheden waar de arbeidersklasse in moest overleven.⁴⁸⁸ De oorsprong van de hedendaagse verzorgingsstaat houdt dus rechtstreeks verband met het pauperisme waarover gesproken is in deze studie.

⁴⁸⁶ C. Krogh, *Kampen for tilværelsen* (1889), online op:

http://www.artexpertswebsite.com/pages/artists/artists_a-k/krogh_c/Krogh_StruggleForExistence.jpg, laatst geraadpleegd 26 januari 2011.

⁴⁸⁷ Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 220.

⁴⁸⁸ W. Trommel, R. van der Veen, 'Voorwoord' In: W. Trommel, R. van der Veen (red.) *De herverdeelde samenleving; de ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 2004) p 7 – 10, 7.

In dit hoofdstuk worden de ideeën van de in de voorgaande hoofdstukken behandelde denkers met elkaar vergeleken in het licht van deze moderne verzorgingsstaat. In het eerste deel worden de geschiedenis en filosofie van de verzorgingsstaat geschetst zoals die zich sinds de late negentiende eeuw in diverse Europese landen ontwikkelde. Vervolgens worden deze ontwikkelingen vergeleken met de uitgangspunten van de vier denkers uit deze studie.

De ontwikkeling van de verzorgingsstaat

In voorgaande hoofdstukken werd de transitie van een particulier en confessioneel armenzorgmodel naar een staatsgeorganiseerd model behandeld. De introductie van de Britse *Poor Law Act* in 1598 was het eerste teken van de centralisering van de armenzorg in een Europese staat.⁴⁸⁹ In het midden van de negentiende eeuw verspreidde deze ontwikkeling zich richting andere staten. De Duitse bondskanselier Otto von Bismarck was de eerste politicus die op grote schaal een stelsel van sociale zekerheid invoerde.⁴⁹⁰ Dit was de geboorte van de verzorgingsstaat: ‘het geheel aan arrangementen ter dekking van sociale risico’s.’⁴⁹¹ Voornamelijk gemotiveerd door de angst electoraal te verliezen van de sociaaldemocraten voerde Bismarck in de periode 1881 – 1885 diverse volksverzekeringen door, waardoor verlies van inkomen door ouderdom, ziekte en werkloosheid in het vervolg werd opgevangen door het collectief van staat, werkgevers en werknemers.⁴⁹² In eerste instantie waren deze voorzieningen bedoeld voor fabrieksarbeiders, de oorspronkelijke paupers, maar ten tijde van de Weimar Republiek kon elke burger aanspraak maken op het sociale vangnet.⁴⁹³

De rest van Europa volgde snel. Kort na Duitsland introduceerde Zwitserland in 1893 een stelsel van sociale zekerheid (maar ging erdoor failliet) en rond de eeuwwisseling waren ook de Scandinavische landen bereid de tegenvallers van het bestaan op te vangen voor de

⁴⁸⁹ Vaughan, *Poverty, justice, and Western political thought* (2008) p 46.

⁴⁹⁰ Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 220.

⁴⁹¹ W. Trommel, R. van der Veen, ‘De herverdeelde samenleving’ In: W. Trommel, R. van der Veen (red.) *De herverdeelde samenleving; de ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 2004) p 13 – 22, 13.

⁴⁹² Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 220.

⁴⁹³ Ibidem, p 220.

burger.⁴⁹⁴ Frankrijk, Nederland en België volgden in de jaren 1910 – 1920.⁴⁹⁵ Het is opmerkelijk dat Groot-Brittannië, ondanks haar vliegende start in 1598, pas in 1908 overschakelde op moderne ziekte- en werkloosheidsuitkeringen.⁴⁹⁶ In de jaren na de Tweede Wereldoorlog breiden de Europese verzorgingsstaten opnieuw fors uit.⁴⁹⁷ In 1900 gaven slechts twee landen meer dan drie procent van hun bruto nationaal product uit aan sociale voorzieningen. In 1940 hadden vrijwel alle nationale overheden meer dan vijf procent gereserveerd voor sociale zekerheid.⁴⁹⁸ In de jaren vijftig rees dit percentage naar vijftien procent en midden jaren zeventig naderde het percentage in sommige landen de dertig procent.⁴⁹⁹

Deze moderne verzorgingsstaat vindt haar oorsprong in het pauperismeprobleem en de sociale kwestie van de negentiende en vroege twintigste eeuw.⁵⁰⁰ Het pauperismeprobleem is in deze studie omschreven als het spanningsveld tussen armoede, democratisering en het ‘vrije burgerschap van het individu’ en diverse auteurs merken op dat precies dit spanningsveld ertoe leidde dat armenzorg een overheidstaak werd.^{501 502} De bestuurders van de negentiende-eeuwse staten hadden namelijk twee concrete redenen om het stelsel van sociale zekerheid in te voeren. Enerzijds vreesden zij de electorale overwinningen van de sociaaldemocraten. Zowel in Duitsland, Frankrijk, als Nederland vormde de sociaaldemocratie een gevaar voor de gevestigde orde.⁵⁰³ Anderzijds waren de bestuurders gebaat bij het handhaven van de openbare orde. Deze kon, zoals we eerder hebben gezien, in gevaar worden gebracht door te grote ontevredenheid van de arme massa.⁵⁰⁴ Het pauperismeprobleem was dus een fundamentele motivatie om de zorg voor zieken, werklozen en ouderen te nationaliseren. Hierdoor is ook het debat over het pauperismeprobleem te zien als een debat dat ten grondslag heeft gelegen aan de ideevorming rond de vroege verzorgingsstaat.

⁴⁹⁴ Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 220 – 221.

⁴⁹⁵ Ibidem, p 220 – 221.

⁴⁹⁶ Ibidem, p 221.

⁴⁹⁷ Pierson, *The modern state* (1996) p 43.

⁴⁹⁸ Ibidem, p 43.

⁴⁹⁹ Ibidem, p 43.

⁵⁰⁰ W. Trommel, R. van der Veen, ‘Voorwoord’ (2004) p 7.

⁵⁰¹ Ibidem, p 7.

⁵⁰² Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 220.

⁵⁰³ Ibidem, p 220.

⁵⁰⁴ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1970) p 224.

De filosofie van de moderne verzorgingsstaat

De ideeën van de verschillende negentiende-eeuwse auteurs over het pauperismeprobleem zijn in deze studie geanalyseerd aan de hand van drie punten: de wijze waarop de auteur pauperisme beschouwde als bedreiging voor de burgerlijke en democratische samenleving, waar de verantwoordelijkheden liggen om zorg te dragen voor de armen en welke oplossingen de auteur voorstaat. Uit deze drie punten werd vervolgens een algemeen maatschappijbeeld afgeleid dat kenmerkend was voor de auteur. De filosofie achter de hedendaagse Europese verzorgingsstaat is op dezelfde wijze te vangen in een algemeen maatschappijbeeld.

Te zien is dat de verzorgingsstaat is voortgekomen uit de angst voor de laag opgeleide arbeidersklasse die in toenemende mate het democratisch kiesrecht verwierf.⁵⁰⁵ Een ontevreden massa zou waarschijnlijk stemmen op de opkomende sociaaldemocratische partijen. Om burgers voor te bereiden op het functioneren als vrije personen in de burgerlijke samenleving, de sfeer tussen staat en individu, nam de staat een emancipatoire zorgplicht op zich. Centraal georganiseerde armenzorg, gezondheidszorg, onderwijs en een gegarandeerde bestaanszekerheid⁵⁰⁶ moesten de inwoners geschikt maken voor het ‘moderne burgerschap.’⁵⁰⁷ De filosofische vraag wie er verantwoordelijk was voor het welzijn van de burger werd hiermee beantwoord. Wilde men dat alle burgers mee konden doen in de moderne samenleving, dan moest de staat voor de burger zorgen van de wieg tot aan het graf. Deze zorgplicht werd uitgewerkt door middel van centraal opgezette volksverzekeringen, gefinancierd vanuit de staat, de werkgevers en de werknemers.⁵⁰⁸ In de afgelopen eeuw is deze filosofie in grote lijnen in tact gebleven. Hoewel er een voortdurend debat woedt over de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat, en er in Nederland gedurende het afgelopen decennium experimenten zijn uitgevoerd met het privatiseren van sociale voorzieningen als gezondheidszorg en re-integratietrajecten, ligt de primaire verantwoordelijkheid voor het welzijn van de burger nog altijd bij de staat.⁵⁰⁹

⁵⁰⁵ Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 220.

⁵⁰⁶ W. Trommel, R. van der Veen, ‘De herverdeelde samenleving’ (2004) p 21.

⁵⁰⁷ Gall (Hrsg.), *Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur der modernen Gesellschaft* (1993)

⁵⁰⁸ Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 220.

⁵⁰⁹ W. Trommel, R. van der Veen, ‘De herverdeelde samenleving’ (2004) p 14.

Samenvattend kan er dus gesteld worden dat het begin van de verzorgingsstaat ontsproot uit de wens de burger klaar te maken voor zijn democratische en burgerlijke verantwoordelijkheden door een einde te maken aan het probleem van het pauperisme en de sociale kwestie, en dat de staat deze zorg realiseerde in de vorm van collectieve sociale voorzieningen als de bijstand, de gezondheidszorg, de ouderenzorg en de leerplicht.

De negentiende-eeuwse filosofie in het perspectief van de verzorgingsstaat

Het is interessant om de maatschappijbeelden van de vier filosofen die in deze studie aan bod zijn gekomen met elkaar te vergelijken door middel van het perspectief van de moderne verzorgingsstaat. Waren de ontwikkelingen in de late negentiende en vroege twintigste eeuw gebaseerd op hun gedachtegoed? Hadden zij zich kunnen vinden in de beginselen en oplossingen die in de eeuw na de publicatie van hun werken geïntroduceerd werden? En hoe verhouden hun ideeën zich tot elkaar?

De pragmatische voorstanders van het zorgideaal; Thorbecke en Mill

Van de in deze studie behandelde ideeën komt Thorbecke's filosofie het meest overeen met de ontwikkeling van de Europese verzorgingsstaat. In tegenstelling tot denkers als Tocqueville en Proudhon die afkeurend tegenover een centrale overheid stonden, stond Thorbecke open voor een staatsgerichte benadering van sociale problemen. Het was Thorbecke's overtuiging dat de overheid een plicht had tegenover de armen omdat armoede het product was van processen van staathuishoudkundige aard.⁵¹⁰ De vraag wie er verantwoordelijk was voor de armenzorg was hiermee dus duidelijk beslecht ten faveure van de staat. Deze staatsverantwoordelijkheid ligt in lijn met de ontwikkelingen van de verzorgingsstaat in de late negentiende en vroege twintigste eeuw.⁵¹¹ Hoewel alle in dit onderzoek behandelde denkers van mening waren dat het pauperisme een gevaar voor de maatschappelijke orde met zich meebracht, durfde Thorbecke verder te gaan door te stellen dat de enige manier om dit gevaar te temmen het dichten van de groeiende kloof tussen arm en rijk was.⁵¹² Via geüniformeerde bijstandsuitkeringen of werkverschaffing moest deze

⁵¹⁰ Kort, *Geen cent te veel* (2001) p 69.

⁵¹¹ Drentje, *Thorbecke* (2004) p 419.

⁵¹² Thorbecke, 'Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen' p 459.

tweedeling worden tegengaan. Thorbecke's filosofie vormt hiermee een scherp contrast met Tocqueville, die zich in *Mémoire sur le paupérisme*⁵¹³ tegen dergelijke centraal verstrekte bijstandsuitkeringen verzette. Thorbecke's in 1851 ontworpen Armenwet droeg de centrale elementen van de moderne verzorgingsstaat in zich, maar sneuvelde in het parlement.⁵¹⁴ Desalniettemin kwamen veel van deze elementen terug in de sociale wetgeving die in de jaren 1910 – 1920 werd doorgevoerd.⁵¹⁵

Hoewel in mindere mate dan die van Thorbecke, kan ook Mill's filosofie als onderdeel van de ontwikkelingen richting de Europese verzorgingsstaat worden gezien. Op theoretisch niveau plaatste Mill kritische kanttekeningen bij de publieke bijstand, maar in praktijk was hij geen volhardend tegenstander van staatsbemoeyenis met armoedeprobleem. Hiermee zijn Mill's opvattingen genuanceerder dan die van Tocqueville en Proudhon.⁵¹⁶ Waar de verantwoordelijkheid voor de armenzorg principieel hoorde te liggen wordt door Mill niet helder gedefinieerd, maar op basis van utilistische en pragmatische overwegingen rechtvaardigt Mill een zekere mate van overheidsingrijpen om de armen op het juiste pad te brengen.⁵¹⁷ Hij komt tot deze conclusie omdat mensen volgens hem nooit de hoop op een betere toekomst mogen verliezen. Immers, zonder deze hoop zouden zij nooit in staat zijn hun levensomstandigheden te verbeteren.⁵¹⁸ Dit pragmatisme sluit in zekere zin aan bij de moderne opvatting dat burgers in slechte tijden hulp kunnen krijgen van de staat. Sociale voorzieningen worden in deze visie beschouwd als vangnet voor slechte tijden.

Eén aspect van Mill's ideeën over het pauperisme doet bijzonder modern aan. Dit is zijn nadruk op de emanciperende werking van onderwijs.⁵¹⁹ Mill stelt dat onderwijs de enige mogelijkheid is om armen zelfdiscipline en toekomstbesef bij te brengen. Dit komt overeen met de strategie van de moderne verzorgingsstaat om burgers voor te bereiden op hun

⁵¹³ Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (2006)

⁵¹⁴ Kort, *Geen cent te veel* (2001) p 69.

⁵¹⁵ Creveld, *The rise and decline of the state* (1999) p 220 – 221.

⁵¹⁶ Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 128

⁵¹⁷ Mill, *Principles of Political Economy* (1965) book V, p 961.

⁵¹⁸ Ibidem, p 961.

⁵¹⁹ Mill, *Autobiography* (1981) p 179.

burgerlijke en democratische verantwoordelijkheden door middel van verplicht onderwijs.⁵²⁰ Ter illustratie: het ontstaan van de Leerplichtwet in Nederland is sterk beïnvloed door de toenemende maatschappelijke onrusten in de periode 1880 – 1900.⁵²¹

Toch was Mill niet het soort liberaal dat de opkomst van de verzorgingsstaat met beide armen zou omhelzen. In tegenstelling tot de bereidheid van Thorbecke om de centrale overheid verantwoordelijk te maken voor het welzijn van de burger, bleef Mill sceptisch over de toenemende centralisatie en groeiende staatsmacht.⁵²² Wat dit betreft is hij te plaatsen naast Tocqueville en Proudhon. Deze denkers stonden aarzelend tegenover dergelijke ontwikkelingen omdat zij hierin een bedreiging van de individuele vrijheid zagen. Met Tocqueville in het bijzonder deelde Mill de angst voor de laag opgeleide massa. Democratisering van het publieke bestel was dan ook een thema dat door hem met ambivalentie gezien werd.⁵²³ Waar Thorbecke naar de samenleving keek met het oog van de politicus, bezag Mill de veranderende moderne samenleving dus met de gelaagde twijfel van de intellectueel.

De antithese van de verzorgingsstaat; Proudhon en Tocqueville

Twee denkers uit de negentiende eeuw zouden vandaan den dag kritische opponenten van de verzorgingsstaat zijn.⁵²⁴ Zowel Tocqueville als Proudhon formuleerden in hun werken een alternatief maatschappijbeeld dat gebaseerd was op het verenigen van burgers in vrije associaties met geen, of een zo klein mogelijke, overheid. Hoewel beide het pauperisme als een ernstig probleem beschouwden ziet geen van hen de staat als verantwoordelijk voor de armenzorg. Beide waren tegenstander van centraal georganiseerde voorzieningen zoals we die in de hedendaagse verzorgingsstaat zien. De verantwoordelijkheid voor de armen lag voor

⁵²⁰ T. Brandsen, 'Volkshuisvesting: tegen de vlakte', in: W. Trommel, R. van der Veen (red.) *De herverdeelde samenleving; de ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 2004) p 163 – 184, 166.

⁵²¹ Brandsen, 'Volkshuisvesting: tegen de vlakte' (2004) p 166.

⁵²² Mill, *On Liberty* (2002) hoofdstuk 4

⁵²³ Kahan, *Aristocratic liberalism* (1992) p 69.

⁵²⁴ Voor een analyse van de hedendaagse verzorgingsstaat door de ogen van Tocqueville is *Mild Despotisme; democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville* (Amsterdam 2010) van A.J. Kruiter aan te bevelen literatuur.

hen niet principieel bij de staat of de bezittende klasse, maar in de civil society. Deze opvatting wijkt sterk af van de tegenwoordige Europese organisatie van de sociale zekerheid.

Deze afkeer van gecentraliseerde voorzieningen brengt Tocqueville ertoe de oprichting van lokale en particuliere instellingen te bepleiten om de arme te helpen. In tegenstelling tot Thorbecke meent hij dat publieke bijstand waardevolle maatschappelijke verbanden verbreekt en perverse prikkels verschaft. Instituties in de civil society verlenen die prikkels niet, omdat ze beter in staat zijn te toetsen wie in aanmerking komt voor armenzorg. Daarnaast dragen dergelijke instituties bij aan maatschappelijke verbanden, omdat er een band van betrokkenheid tussen arm en rijk ontstaat.⁵²⁵ Tocqueville en Proudhon voorzien de negentiende en twintigste-eeuwse ontwikkeling van de verzorgingsstaat hiermee van een tegengeluid. Met name de kritiepunten die Tocqueville formuleert lijken van tijdloze waarde te zijn, gezien het feit dat er in het tegenwoordige debat over democratie en verzorgingsstaat nog steeds over een teveel aan bureaucratie en perverse prikkels wordt gesproken.⁵²⁶

⁵²⁵ Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (2006), p 22.

⁵²⁶ Kruiter, *Mild Despotisme* (2010), p 15.

VIII. Conclusie

Hoe bestrijden negentiende-eeuwse filosofen het schimmenrijk van een moderne Hades? In deze studie zijn de vele antwoorden die op deze vraag gegeven kunnen worden in kaart gebracht. In de transitieperiode die de negentiende eeuw feitelijk was kwamen verschillende maatschappelijke fenomenen samen die met elkaar een spanningsveld vormden. Deze fenomenen – pauperisme, democratie, civil society – vormden samen de moderne, industriële staat en samenleving. De wereld was ingrijpend veranderd vergeleken met de periode 1648 – 1789 en deze verandering bracht politiek-filosofische vraagstukken met zich mee. Hoe waren de erbarmelijke omstandigheden waarin de industriële paupers moesten zien te overleven te rijmen met de verantwoordelijkheden die zij kregen toegeschreven in de moderne staat? Het proces van democratisering en de opkomst van het individuele burgerschap maakte van elke inwoner een potentiële staatsburger, maar een blik op de sloppen van Londen, Manchester of Gent was voldoende om duidelijk te maken dat er nog een lange weg te gaan was. Zoals in deze studie is uiteengezet vond de worsteling rond dergelijke vraagstukken over vrijheid, verantwoordelijkheid, emancipatie en zelfredzaamheid met name plaats binnen het liberalisme. De liberalen van de negentiende eeuw hadden immers een mensbeeld geërfd uit de Verlichting waardoor zij de mens bezagen als rationeel, autonoom, en op termijn in staat om de verantwoordelijkheid voor de publieke zaak op zich te nemen. De moeizame afwegingen die de overwegend liberale (dan wel anarchistisch-libertaire) denkers die in deze studie aan bod zijn gekomen maakten zijn kenmerkend voor de interne contradictie van het liberale gedachtegoed. Dit is vooral gelegen aan het feit dat zij een ideaal van zelfredzaamheid hanteerden, maar dat de wereldse praktijk een universele toepassing van dit ideaal niet toestond.

Echter, in de politieke theorieën van de vier denkers komen verschillen en overeenkomsten naar voren die erop duiden dat er binnen het kader van de liberale ideologie ruimte bestaat om met enige creativiteit het probleem van het pauperisme in een moderniserende samenleving te benaderen. Zo hebben we bijvoorbeeld kunnen zien dat Tocqueville, Mill, Thorbecke en Proudhon zeer verschillende opvattingen en ideeën over de rol van de civil society in de aanpak van het pauperisme probleem hanteerden. Tocqueville en Proudhon zagen in de civil society de oplossing voor het probleem van het pauperisme, voornamelijk omdat er via deze weg geen potentieel onderdrukkende, bureaucratische staat aan te pas hoefde te komen. Thorbecke, en in mindere mate Mill, probeerden in zekere zin de rol van de civil society juist

te beperken door het pauperisme probleem tot overheidstaak te maken. Thorbecke heeft zelfs een vete uitgevochten met de confessionelen wegens zijn pogingen de armenzorg te nationaliseren.

Deze verschillen binnen de liberale ideologie zijn interessant, omdat zij niet simpelweg voortkomen uit twee flanken van het liberale denken. In deze studie is namelijk aangetoond dat de vier denkers op papier wisselende coalities aangingen. Op het gebied van de organisatie van lokale gemeenschappen, een belangrijk aspect van de civil society, vinden Tocqueville en Thorbecke elkaar, terwijl zij op het gebied van de armenzorg ver van elkaar verwijderd zijn. Mill en Proudhon staan dermate wantrouwend tegenover potentieel onderdrukkende meerderheden dat zij de democratie wantrouwen of zelfs afwijzen, wat een belangrijk aspect is van het liberale dilemma, terwijl zij in het debat over publieke bijstand geen medestanders waren. Binnen het liberale denken is er dus wel degelijk ruimte om op verschillende manier het in deze studie beschreven spanningsveld, ook wel het liberale dilemma genoemd, te benaderen.

Cruciaal in deze verschillende benaderingen van het pauperisme lijkt de rol die wordt toegeschreven aan de civil society. Waar zij een grote rol krijgt toegedicht is de neiging van politiek denkers om de invloed van de centrale overheid in te perken of af te schaffen sterk aanwezig. Deze redenering is ook om te draaien: we hebben gezien bij Thorbecke en Mill dat een afwezigheid of weerstand tegen particuliere, maatschappelijke initiatieven en vrije associaties snel leidt tot ofwel een publiek systeem van wettelijke bijstand, ofwel groots opgezette, haast utopische projecten om de armen uit hun misère te helpen. Wellicht kan er gesteld worden dat een evenwichtige rol voor de civil society helpt om de menselijke maat in het liberalisme te houden.

Een tweede aspect dat belangrijk lijkt in de omgang met het pauperisme probleem is de visie op de mens. Hoewel de diverse liberalen klaarblijkelijk een mensbeeld delen (de autonome, rationele mens), heeft deze literatuurstudie aangetoond dat er verschillen bestaan in de wijze waarop de diverse politiek denkers naar de paupers kijken. We hebben kunnen zien dat Tocqueville en Mill de paupers aanvankelijk een lage moraal verweten en de buitensporige populariteit van de publieke bijstand weten aan het feit dat zij perverse prikkels verschaften. Het gevolg van dit mensbeeld is dat zij een uitgesproken, respectievelijk gematigd tegenstander zijn van publieke bijstand. Thorbecke, daarentegen, zag het pauperisme als de

einduitkomst van een serie processen van staathuishoudkundige aard. Als de pauper geen verantwoordelijkheid draagt voor zijn lot, dan kan hij niet via de juiste prikkels gestimuleerd worden tot arbeid. Proudhon zag zichzelf als kind van de arbeidersklasse en zag het onderdrukkende systeem als de oorzaak van het pauperisme. Dit was de reden dat hij opriep tot een geleidelijke systeemwissel naar het door hem ontwikkelde mutualisme. Het feit dat er binnen het liberalisme dermate verschillend gedacht kan worden over het spanningsveld tussen pauperisme, democratie en burgerschap is mogelijk te verklaren door deze twee factoren; de rol van de civil society en het mensbeeld.

Door de ideeën van de vier filosofen te contrasteren met de hedendaagse verzorgingsstaat is duidelijk geworden dat met name Thorbecke en Mill zich zouden kunnen vinden in de moderne ontwikkelingen. Proudhon en Tocqueville ontwierpen in de negentiende eeuw alternatieve maatschappijbeelden die niet gerealiseerd zijn in de Europese natiestaten. Wat opvalt is dat het negentiende-eeuwse debat over het pauperisme grote overeenkomsten vertoont met het hedendaagse debat over de verzorgingsstaat. Dit is te verklaren door het feit dat de moderne verzorgingsstaat een deel van haar oorsprong vindt in het pauperismeprobleem. De politiek-filosofische analyse die in dit onderzoek is gemaakt is dan ook uitermate relevant voor contemporaine vraagstukken. Hoewel het pauperisme nagenoeg is uitgebannen uit de Europese samenleving zijn de analyses van denkers als Tocqueville en Mill nog altijd actueel. Al eerder is gesproken over het feit dat de Europese verzorgingsstaat onder druk staat door toenemende vergrijzing, immigratie, en mondiale concurrentie. Een kritische (her-)overweging van de verantwoordelijkheden van de overheid richting haar burgers aan de hand van denkers als Tocqueville en Mill zou, gezien de sociaaleconomische uitdagingen waar de Westerse verzorgingsstaten zich voor zien gesteld, op zijn plaats zijn.

Daarnaast zijn de in deze studie gepresenteerde ideeën niet alleen relevant voor vraagstukken met betrekking tot de sociale zekerheid of rechtvaardigheid. Ze zijn ook een manier om tot een nadere analyse van *de mens* te komen. Tocqueville tekent na een bezoek aan een Brits armenhuis in 1835 zijn observaties op in een brief (te lezen op het voorblad van deze studie). Hij beschrijft hoe de uitzichtloosheid van het bestaan de armen elke vorm van levenslust ontnemt. De armen vrezen niets, hopen niets, doen niets. In een essay over moderne armoede in *City Journal* (voorjaar 1999) beschrijft de Britse psychiater Theodor Dalrymple hoe hij in hedendaagse achterstandswijken dezelfde uitzichtloosheid en lethargie aantreft als waar Tocqueville anderhalve eeuw eerder over sprak. Dit brengt Dalrymple tot de conclusie dat de

ergste armoede niet materieel, maar spiritueel van aard is. Het denken over pauperisme brengt dan ook twee kernvragen van de westerse filosofie tezamen. *Wat is rechtvaardigheid?* en *Wat is de mens?*

Woord van dank

Het zou niet mogelijk zijn geweest deze scriptie, en daarmee mijn studie geschiedenis, af te ronden zonder de hulp en steun van een aantal personen.

Allereerst wil ik graag dr. mr. Frans Willem Lantink bedanken. Hij was mijn mentor in het eerste jaar van de opleiding geschiedenis en ik herinner mij nog wat ik dacht toen hij mij destijds zijn visitekaartje gaf. ‘Docent-onderzoeker politieke geschiedenis’ stond erop te lezen. Voor het eerst had ik het gevoel dat ik op een plek was terecht gekomen waar ik misschien iets zou kunnen leren dat me écht interesseerde. Drie jaar later was hij mijn stagedocent, en nu, vier en een half jaar later, mijn scriptiebegeleider. Ik dank hem voor zijn scherpe commentaar op mijn schrijven en voor het gemak waarmee hij de begeleiding in zijn drukke agenda wist te passen.

Prof. dr. Maarten Prak en dr. Jeroen Koch verdienen mijn dank én mijn excuses. Dr. Koch heeft tijd en energie gestoken in een scriptievoorstel dat ik voortijdig heb afgebroken. Desalniettemin bedank ik hem voor de interessante gesprekken over uiteenlopende onderwerpen, van Dostojewski tot Darwin. Prof. Prak had er alle begrip voor toen ik ‘zijn’ master ‘comparative history’ wilde verruilen voor de master ‘politiek en maatschappij in historisch perspectief’. Zulke last-minute flexibiliteit is bijzonder op de universiteit, en ik dank hem voor zijn advies.

Het halen van je middelbare schooldiploma is een stap richting volwassenheid, net als je achttiende verjaardag en het halen van je rijbewijs. Op feestjes ter ere van dergelijke gebeurtenissen liep één persoon in het bijzonder met een opgeluchte glimlach rond, en dat was mijn moeder. ‘Missie volbracht’, zei ze trots en spottend tegelijk tegen iedereen die haar met mij feliciteerde. Bij alle plannen over stages, banen, en tweede studies die ik de laatste jaren aan haar voorlegde maakte ze steevast dezelfde opmerking: ‘Als je geschiedenis maar af kunt maken.’ Hoe belangrijk haar steun en advies voor me zijn geweest is simpelweg niet in woorden uit te drukken. Ik weet zeker dat het afronden van geschiedenis haar een meer dan opgeluchte glimlach bezorgd. ‘Missie volbracht.’

Coen Brummer

Utrecht, februari 2011

Geraadpleegde literatuur

Bij het schrijven van deze studie heb ik gebruik gemaakt van onderstaande primaire en secundaire bronnen en afbeeldingen. De houtskooltekening op de kaft heet *Sketch of a Woman and Children*, en is afkomstig uit de *Illustrated London News*, daterende van 2 December, 1849. Het citaat van Tocqueville op het voorblad is afkomstig uit Kruiter, *Mild Despotisme* (2010).

Monografieën en bundels

- Baldwin, P., *The politics of solidarity; class bases of the European welfare state 1875 – 1975* (Cambridge 1990)
- Berlin, I., *Liberty* (Oxford 2002)
- Black, A., ‘Concepts of civil society in pre-modern Europe’ in: S. Khilnani, S. Kaviraj (ed.), *Civil society; history and possibilities* (Cambridge 2001) p 33 – 38.
- Boersema, J.K., *Johan Rudolf Thorbecke; een historisch-critische studie* (Leiden 1949)
- Boogman, *Rondom 1848; de politieke ontwikkeling van Nederland 1840 – 1858* (Bussum 1978)
- Brandsen, T., ‘Volkshuisvesting: tegen de vlakte’, in: W. Trommel, R. van der Veen (red.) *De herverdeelde samenleving; de ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 2004) p 163 – 184.
- Brogan, H., *Alexis de Tocqueville; a biography* (London 2006)
- Brown, *The Death of Christian Britain: Understanding secularisation 1800-2000* (New York 2001)
- Buijs, G., ‘De herontdekking van de vrije associaties’, in: G. Buijs, P. Dekker, e.a., *Civil society; tussen oud en nieuw* (Amsterdam 2009) p 21 – 43.
- Buijs, G., Dekker, P., e.a., ‘Inleiding’, in: G. Buijs, P. Dekker, e.a., *Civil society; tussen oud en nieuw* (Amsterdam 2009) p 9 – 20.
- Buskes, C., *Evolutionair denken; de invloed van Darwin op ons wereldbeeld* (Amsterdam 2007)
- Burrow, J.W., *The crisis of reason; European thought, 1848 – 1914* (Yale 2000)
- Crisp, R., ‘Editor’s introduction’, in: J.S. Mill, *Utilitarianism* (Oxford 1998) p5 – 32.
- Christman, J., *Social and political philosophy; a contemporary introduction* (London 2002)
- Cohen, H. (ed.), *Proudhon's Solution of the Social Problem* (Vanguard 1927)
- Cohen, J.L., Arato, A., *Civil society and political theory* (Cambridge 1994)
- Creveld, van, M., *The rise and decline of the state* (Cambridge 1999)

- Drentje, J., *Thorbecke; een filosoof in de politiek* (Oosterbeek 2004)
- Drescher, S., *Dilemma's of democracy; Tocqueville and Modernization* (Pittsburg 1968)
- Drolet, M., *Tocqueville, democracy and social reform* (Hampshire 2003)
- Dunn, J., 'The contemporary political significance of John Locke's conception of civil society' in: S. Khilnani, S. Kaviraj (ed.), *Civil society; history and possibilities* (Cambridge 2001) p 39 – 57
- Dyson, R., 'Who were the poor of Oxford in the late eighteenth and early nineteenth centuries?', in: A. Gestrich, S. King (eds.), *Being poor in modern Europe; historical perspectives 1800 – 1940* (Bern 2006) p 43 – 68.
- Engels, F., *The conditions of the working class in England* (Middlesex 1987)
- Gall, L., (Hrsg.), *Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur der modernen Gesellschaft* (München 1993) beiheft 16.
- Hegel, G.W.F., *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Frankfurt 1970)
- D. Hein, S. Kill e.a., 'Zusammenfassung' in: L. Gall (Hrsg.), *Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur der modernen Gesellschaft* (München 1993) beiheft 16, p 223 – 228.
- Heywood, A., *Political ideologies; an introduction* (New York 1992)
- Himmelfarb, G., 'Introduction', in: G. Himmelfarb, S. Drescher, *Alexis de Tocqueville's Memoir on pauperism* (London 1997), p 1 – 16.
- Hoffman, R.L., *Revolutionary justice; the social and political theory of P.J. Proudhon* (Chicago 1972)
- Holthoorn, van, F.L., 'Inleiding', in: J.S. Mill, *Over vrijheid* (Amsterdam 2009) p 7 – 26.
- Kahan, A.S., *Liberalism in Nineteenth-Century Europe: The Political Culture of Limited Suffrage* (New York 2003)
- Kelly, D.R., Smith, B.G., 'Introduction', in: P.J. Proudhon, *What is Property?* (Cambridge 1993), p xi – xxxiii.
- Khilnani, S., 'The development of civil society', in: S. Khilnani, S. Kaviraj (ed.), *Civil society; history and possibilities* (Cambridge 2001) p 11 – 32
- Kahan, A.S., *Aristocratic liberalism; the social and political thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill, and Alexis de Tocqueville* (Oxford 1992)
- Kahan, A.S., *Liberalism in nineteenth-century Europe; the political culture of limited suffrage* (Hampshire 2003)
- Kainz, H.P., *Hegel's Philosophy of Right, with Marx commentary: a handbook for students* (Den Haag 1974)
- Kinneging, A., 'Alexis de Tocqueville: Amerika als het land van vrije associaties' in: G. Buijs, P. Dekker, e.a., *Civil society; tussen oud en nieuw* (Amsterdam 2009) p 57 – 69.

- Kirk, R., *The conservative mind; From Burke to Eliot* (Washington 2001)
- Knowles, *Hegel and the philosophy of right* (London 2002)
- Kort, A., *Geen cent te veel; armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850 – 1940* (Hilversum 2001)
- Koselleck, R., *Geschichtliche Grundbegriffe; historisches Lexikon zur politisch und sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1975) band 2
- Koselleck, R., K. Schreiner, *Bürgerschaft; Rezeption und innovation der Begrifflichkeit vom Hohen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert* (Stuttgart 1994) teil IV
- Kruiter, A.J., *Mild Despotisme; democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville* (Amsterdam 2010)
- Locke, J., ‘Second treatise of government’ in: D. Wootton (ed.), *Modern political thought; readings from Machiavelli to Nietzsche* (Indianapolis 1996) p 311 – 386.
- Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795 – 1854* (Groningen 1955)
- Mill, J.S., *Autobiography and literary essays* (Toronto 1981)
- Mill, J.S., *On Liberty* (Toronto 2002)
- Mill, J.S., *Principles of Political Economy* (London 1965) book II.
- Mill, J.S., *Principles of Political Economy* (London 1965) book V.
- Mill, J.S., *Utilitarianism* (Oxford 1998)
- Mollat, M., ‘The poor in the middle ages: the experience of a research project’, in: T. Riis (ed.), *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) p 29 – 37.
- Oz-Salzberger, F., ‘Civil society in Scottish Enlightenment’ in: S. Khilnani, S. Kaviraj (ed.), *Civil society; history and possibilities* (Cambridge 2001) p 58 – 83.
- Pierson, C., *The modern state* (London 1996)
- Pierson, G.W., *Tocqueville in America* (Gloucester 1969)
- Pointer, J.R., *Society and pauperism; English ideas on poor relief, 1795 – 1834* (London 1969)
- Proudhon, P.J., *The philosophy of misery* (New York 2007) p
- Proudhon, P.J., *Qu’est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement* (Parijs 1966)
- Putnam, R.D., *Bowling Alone; the collapse and revival of American community* (New York 2000)
- Rand, A., *Capitalism; the unknown ideal* (New York 1962)
- Rees, J.C., *John Stuart Mill’s On Liberty* (Oxford 1985)
- Riis, T., ‘Poverty and urban development in early modern Europe (15th – 18th/19th centuries): a general view’, in: Thomas Riis (ed.), *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) p 2 – 28
- Ritter, A., *The political thought of Pierre-Joseph Proudhon* (Princeton 1969)

- Smith, A.M., *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (Pennsylvania 2005)
- Spaans, J., ‘Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat’, in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1998) p 127-144.
- Thorbecke, J.R., ‘Over het hedendaagsche staatsburgerschap’, in: K.H. Boersema, Johan Rudolf Thorbecke; *een historisch-critische studie* (Leiden 1949) p 470 – 480
- Thorbecke, J.R., ‘Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen’ in: K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke; een historisch-critische studie* (Leiden 1949) p 458 – 469.
- Tocqueville, de, A., *Democracy in America and two essays on America* (London 2003)
- Tocqueville, de, A., *Herinneringen* (Den Bosch 2010), oorspronkelijk: *Souvenirs* (1850)
- Tocqueville, de, A., *Mémoire sur le paupérisme* (ongedrukte literatuur, opgemaakt als PDF te Ville de Saguenay, 2006)
- Tocqueville, de, A., *Second mémoire sur le paupérisme* (ongedrukte literatuur, opgemaakt als PDF te Ville de Saguenay, 2006)
- Trommel, W., Veen, R., van den, ‘De herverdeelde samenleving’ In: W. Trommel, R. van der Veen (red.) *De herverdeelde samenleving; de ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 2004) p 13 – 22.
- Trommel, W., Veen, R., van den, ‘Voorwoord’, In: W. Trommel, R. van der Veen (red.) *De herverdeelde samenleving; de ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 2004) p 7 – 10.
- Vaughan, S.K., *Poverty, justice, and Western political thought* (Plymouth 2008)
- Villa, D., ‘Tocqueville and civil society’, in: C.B. Welch (ed.) *The Cambridge companion to Tocqueville* (Cambridge 2006), p 216 – 244.
- Welch, C.B., ‘Tocqueville in the twenty-first century’, in: C.B. Welch (ed.) *The Cambridge companion to Tocqueville* (Cambridge 2006), p 1 – 20.
- Wilson, C., ‘Poverty and philanthropy in early modern England’, in: T. Riis (ed.), *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) p 253 – 279.
- Wit, de, C.H.E., *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen 1980)
- Woodcock, G., *Pierre-Joseph Proudhon; a biography* (Montreal 1987)
- Woud, van der, A., *Koninkrijk vol sloppen; achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010)
- Zunz, O., ‘Chronology’, in: C.B. Welch (ed.) *The Cambridge companion to Tocqueville* (Cambridge 2006), p xix – xxvii.

Artikelen

- Dunn, J., 'Bright enough for all our purposes; jonh locke's conception of a civilized society', *Notes and records of the royal society* 43 (1980) p 133 – 153.
- Holton, S.S., 'Review: Liberalism in Nineteenth-Century Europe, The Militant Suffrage Movement', *Victorian Studies* 49 (2006) Issue 1, p 147-149.
- Janse, M., 'Towards a history of civil society', *De negentiende eeuw* 32 (2008) p 104 – 121.
- Quinn, M., 'Mill on poverty, population and poor relief: out of Bentham by Malthus?' *Revenu d'etudes Benthamiennes* 4 (2008)

Online bronnen

- Blessing, M., *Thorbecke: romantisch liberaal*, online op: http://www.veenmagazines.nl/00/hn/nl/0/artikel/print/26817/Thorbecke:_Romantisch_liberaal.html, laatst geraadpleegd 12 februari 2011.
- Kuelp, B., *Ordnungskonzeptionen*, online op: <http://www.bernhard-kuelp.de/ordnungs.htm>, laatst geraadpleegd 25 januari 2011.
- Lambert, T., 'A brief history of poverty', online op: <http://www.localhistories.org/povhist.html>, laatst geraadpleegd 31 december 2010.
- *Wet regelende de zamenstelling, inrigting en bevoegdheid der gemeentebesturen*, online op: <http://www.heinvera.nl/recht/staats/gemeentewet1851.html>, laatst geraadpleegd 12 februari 2011.

Afbeeldingen

- Beechey, *Portrait of Sir Francis Ford's Children Giving a Coin to a Beggar Boy* (1793) online op: <http://www.tate.org.uk/servlet/ViewWork?workid=20757&tabview=image> laatst geraadpleegd 1 januari 2011.
- Daumier, H., *Le Soulèvement* (1860), online op : http://www.artinthepicture.com/paintings/Honore_Daumier/The-Uprising/, laatst geraadpleegd 31 december 2010.
- Faed, T., *The last of the clain* (1865) online op: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thomas_Faed_-_The_Last_of_the_Clan.JPG, laatst geraadpleegd 1 januari 2011.
- Fildes, S.L., *Applicants for Admission to a Casual Ward* (1874) online op: http://1.bp.blogspot.com/_og-

dY4QnpnM/S60ZXsZrXOI/AAAAAAAAAAKU/E9n8qyAs8x8/s1600/pplicants-for-Admission-to-a-Casual-Ward-1874-xx-Sir-Samuel-Luke-Fildes.JPG, laatst geraadpleegd 1 januari 2011.

- Krogh, C., *Kampen for tilværelsen* (1889), online op:
http://www.artexpertswebsite.com/pages/artists/artists_a-k/kroh_g_c/Kroh_g_StruggleForExistence.jpg, laatst geraadpleegd 26 januari 2011.
- Millais, J.E., *Blow, blow, thou winter wind* (1892), online op:
http://www.recordedsound.no/bilder/index.htm?filnavn=8_millais_blow_thou_winter_wind.jpg&captionhead=Blow,%20blow%20thou%20winter%20wind&caption=Oil%20painting%20by%20John%20Everett%20Millais,%201892.%28Rfdarsie/%20Wikimedia%29, laatst geraadpleegd 13 februari 2011.
- Vernet, H., *Barricade rue Soufflot* (1848) online op:
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cd/Horace_Vernet-Barricade_rue_Soufflot.jpg laatst geraadpleegd 1 januari 2011.